

Галина ГОРИЦЬКА

РЕТРОРОМАН

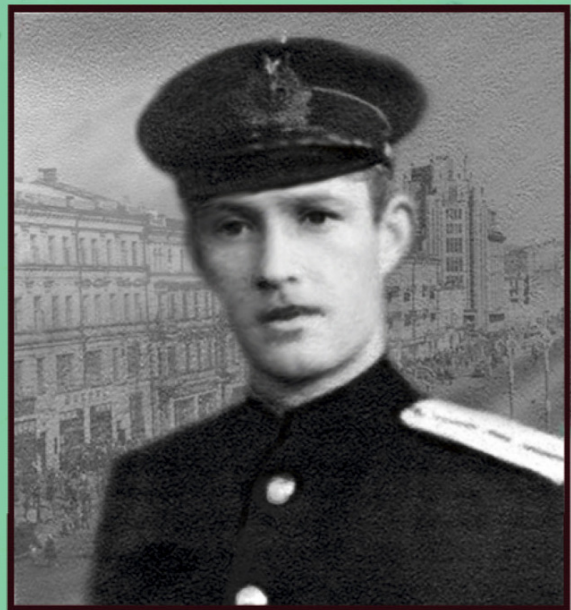
1946 — 1949

КИЇВ

ЦЕРКВА СВЯТОГО ДЖЕЙМСА БОНДА ТА ІНШІ ВОРОГИ

Роман «Церква Святого Джеймса Бонда та інші вороги» — перший в серії ретророман, присвячений життю Києва

Закінчується виснажливе, знекровлено-дистрофічне літо 1946 року. Одноногий моряк, командир бронекатера Пінської військової флотилії, нарешті повертається додому з війни. Він не знає, що його чекає: чи жива його кохана, єврейська дівчина Аля, чи пережила вона трагедію Бабиного Яру, чи живий батько, котрого перед самою війною звинуватили у зраді Батьківщини? Невже добре в повоєнному Києві лише тим, хто стежить за людьми і бореться з ворогами народу, як-от колишній чекіст, майор держбезпеки, що займається оперативною роботою по духовенству всіх конфесій у відділку «О» в сумнозвісному будинку на Володимирській, 33?..

FOLIO

Ретророман

Галина Горицька

**Церква святого Джеймса
Бонда та інші вороги**

«ОМІКО»

2015

УДК 821.161.1(477)

Горицька Г. В.

Церква святого Джеймса Бонда та інші вороги / Г. В. Горицька — «ОМІКО», 2015 — (Ретророман)

Закінчується виснажливе, знекровлено-дистрофічне літо 1946 року. Одноногий моряк, командир бронекатеру Пінської військової флотилії, нарешті повертається додому з війни. Він не знає, що його чекає: чи жива його кохана, єврейська дівчина Аля, чи пережила вона трагедію Бабиного Яру, чи живий батько, котрого перед самою війною звинуватили в зраді Батьківщини? Невже добре в повоєнному Києві лише тим, хто стежить за людьми і бореться з ворогами народу, як от колишній чекіст, майор держбезпеки, що займається оперативною роботою по духовенству всіх конфесій у відділку «О» в сумнозвісному будинку на Володимирській, 33?..

УДК 821.161.1(477)

© Горицька Г. В., 2015

© ОМІКО, 2015

Содержание

Інсайд	6
Одноногий моряк	8
Розділ перший. Київ 1946 р.	9
Розділ другий. «ЧСИР»[9]	17
Розділ третій. Миха-моряк	23
Розділ четвертий. Три буханки хліба	31
Конец ознакомительного фрагмента.	36

Галина Горицька

Церква святого Джеймса

Бонда та інші вороги

© Г. В. Горицька, 2019

© О. А. Гугалова-Мешкова, художнє оформлення, 2019

© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2015

* * *

Дмитру Васильовичу Малакову присвячується

Подяка тим, без яких ця книга була б абсолютно інакшою:

Дмитро Васильович Малаков – український краєзнавець, член Національної спілки краєзнавців України. Лауреат премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України (2012 р.).

Оксана Володимирівна Овсіюк – кандидат історичних наук, завідувач відділу культурологічних досліджень Науково-дослідного інституту українознавства. Голова ради молодих учених Науково-дослідного інституту українознавства. Заступник голови Центру прикладної антропології. Автор монографії «Життя після окупації: побут киян 1943–1945 рр.»

Олександр Миколайович Чудновець – голова ради громадської організації «Київське військово-історичне товариство». Дослідник військової історії. З 1979 р. проходив службу в ВМФ на кораблях Балтійського флоту. Ветеран МНС України. Автор книги «Монітор «Смоленськ» («Kraów»), три долі».

Нінель Григорівна Ящук – біохімік, український краєзнавець, дослідниця київської Дарниці. Автор книги «Любимая Дарница. Оглядываясь на XX век...».

Це історія про те, чим і як жила звичайна людина в повоєнному Києві. Історія, замішана на крові, злочинному романтизмі, високих пориваннях душі, тоталітарності радянського режиму і щасливих випадковостей, без яких неможливі були б ми – ті, котрі постали з попелу надій наших предків. Історія неможливостей і закономірностей водночас. Закономірностей – бо зрозумілих подій і їхнього перебігу для тих, що були до нас, і – неможливостей для покоління тих, хто прийшов після нас, і ще, сподіваюсь, для тих, хто буде згодом. Бо тяжко уявити гіршої іронії долі, якщо все знов розпочнеться і повториться.

Кожна лінія цієї історії абсолютно автономна щодо іншої. І тому розпочинати можна з будь-якої частини. Позаяк стежки переплетені. А як читати – залежить від вас.

Ще кілька слів про суто важливе – посилання. Якщо ви, мій шановний читачу (а я шаную кожного), застали радянські часи і встигли побувати в комсомолі перш ніж він зник, мабуть, ви можете ці сторінки проігнорувати – бо більшість із них розкривають те, що ви знаєте й так. А інші... Як я вже сказала: все залежить від вас.

Інсайт

*Что-то с памятью моей стало.
Все, что было не со мной, – помню.*

Р. Рождественський. «За того парня».

Кажуть... Люди кажуть багато чого. І я їм здебільшого не вірю. Лише іноді, коли не маю іншого вибору, бо надія – єдине, що лишається. Ось як зараз.

«Ендшюльдіген зі бігте», – почула я заяложену фразу коло вуха і зрозуміла її. Переді мною вибачались за те, що добряче штовхнули. Потяг метро по дорозі сюди був повнісінький і вилізти звідти видалося так само складно, як і залізти в електричку на вокзалі Берліна. Що йшло далі – якась тарабарщина, це залишилося поза моєю розумовою досяжністю. Німецької я не знаю.

А ось мій батько знав. Лютчик-винищувач під час Другої світової, він вивіз мою маму з цього ж таки Берліна, який визволяв. Пожаль і врятував від масових зґвалтувань, що на неї напевне чекали. Ця складна операція із задіянням усіх корисних зв'язків, одного генерал-лейтенанта і навіть його спецтранспорту – літака, позиченого на добу, ледь не коштувала батькові життя. В Києві його розжалували і забрали всі нагороди. А в особовому відділі після численних допитів мали постановити одне – заслання. Батько дивом уникнув арешту.

Моя мама була красунею. А радянські солдати не гребували навіть монашками. Що вже казати про звичайних миловидних німкенів. Хоча я бачила їхню весільну світлину і тому можу стверджувати: мама себе понівечила, як могла, аби не бути принадною для радянських військових. Обстригла наголо волосся і попросила сестру (котру таки зґвалтували, а потім убили) зламати їй носа. Однак і така вона випромінювала світло юної краси. Навіть зі старої вицвілої фотографії.

* * *

Батько мені залишив купу фотографій в офіцерському шкіряному планшеті з потертим наплічним ремнем. Усі світлини дістались мені в спадок. Безліч інших, що вперто не бажали старішати, – зігнуті по краях світлини, що пахтіли рудою шкірою сумки. З молодим батьком і радісною мамою. Я так і не наважилася спитати, допоки він був іще живий: чи то і для мами це було кохання з першого погляду?

У тому польовому планшеті була фотографія, яку я ніяк не можу забути. Ви коли-небудь закохувалися в людину зі світлини? Не в диктора телебачення або футболіста чи співака, принаймні тих, хто жив з вами в один час (навіть якщо і на іншому континенті), а в хлопця з фотографії – лютчика, що разом з моїм неймовірно молодим батьком всміхається щасливо в об'єктив? А за ними – лани широкі, і десть там, удалечині, ліс на задньому фоні моєї батьківщини... Тієї, яку вони захищали від фашистських загарбників.

* * *

Це як *coup de foudre*¹, хай йому грець. У дитинстві я все думала, чи може статися так, що побратим батька зі світлини, в якого я була безнадійно закохана усе своє дитинство, якось

---

¹ «Удар блискавки» (фр.) – крилатий вираз, що означає закоханість із першого погляду.

стрінеться мені? Адже батько не забував своїх військових товаришів, і вони часто збиралися разом. Чи упізнала б я його?.. Адже я могла піти з батьком на одну з цих зустрічей і подивитись, який він. Могла хоча б просто запитати у батька, чи він одружений? Чи оцей льотчик зі світлини, ну, оцей, нахилений над трофейною каскою, котру використовували як казанок, живий?

Однак у юності я була украй нерішучою дівчинкою. Я боялася запитати у тата бодай щось про нього. Боялася стріти. Між нами було провалля в тридцять з гаком років, яке ніяк не подолати. А втім, його усміхнені очі довго не йшли з моєї нерозумної голови. Чи це була любов? Хтозна...

Просто гарний парубок зі старої світлини. Як випадковий стрічний. Ніби стоїш на зупинці і бачиш, як крізь вікно трамвая юнак проводить тебе поглядом. А ти стоїш нерухомо, боїшся дихнути і все дивишся вслід тому вагону, в якому до вікна, спітнілого від дощу і вологи, прилип носом той, з ким ти вже і дітей народила...

Ось питання: чи такі стрічі і справді випадкові?

Адже я й досі пам'ятаю цю світлину. Єдину, на якій є він. Удалечині – жовте поле (імовірно, жовте, я хочу так думати, адже світлина чорно-біла) під синім небом. Жодної хмаринки над летовищем. Погода льотна. Вогнище з казанком і чимось поживним у ньому і двоє на передньому плані – мій батько і він. Обидва усміхаються, немов війна вже скінчилася. Немов навкруги – спокій і благодать. Мир.

Одноногий моряк

«Не свідомість людей визначає їхнє буття, а навпаки, їх суспільне буття визначає їхню свідомість».

К. Маркс

Кожен письменник, працюючи над своїм твором, відчуває іноді сумнів: чи вірний він життєвій правді? Так буває доти, поки ти відчуваєш своє право робити з героєм все, що тобі до вподоби. Але настає раптом момент, коли ти починаєш залежати від його волі, його характеру. Для мене цей момент дуже важливий. Я відчуваю, що герой став живим, а це і є та умова, без якої не можна завоювати довіри читача.

В. Некрасов «Шлях героя», стаття в «Літературній газеті» (26 квітня 1955 р. № 50).

Розділ перший. Київ 1946 р.

Він повернувся додому без ноги. Знаєте, скільки тоді було таких – німечин, хворих, злих на цей світ – уже мирний, але й не такий, яким вони хотіли його бачити після перемоги?

Коли він колупався в замковій щилині дверей квартири, що дісталася йому від батька, в царському будинку на вулиці Карла Лібкнехта², ще не почало опадати листя з хрещатицьких каштанів. Закінчувалось знекровлене, виснажливо-дистрофічне літо 1946-го.

– А чого ви тут ото стоїте? Що вам треба? – заверещала доволі голосно сусідка з квартири напроти. «Аби хтось почув і допоміг, якщо злодій», – відразу скумекав. Потім побачив у її очах оте, що бачив не раз, поки його з іншими пораненими везли роздубаними шляхами України на санітарній машині під час евакуації за призначенням, – як жінки витирають очі фартухами, не чистими й охайними, а зужитими і латаними, дивлячись на них.

– Господи, Льоню? Це ти?!

– А що, тьотю Зіно, я так змінився?

Стара єврейка відвела погляд і нічого не відповіла. Щоб не лукавити. Потім роззирнулася навсбіч, ніби за ними хтось стежив:

– Ходімо, Льончику, до мене. Я тобі все розкажу...

– Та заждіть-но, Зіно Яківно, – юнак заусміхався, як колись, раніше хлоп'яком, коли бив шибки цій жінці, граючи у футбол, потім вибачався ніяково. – Дайте хоч води напиться в рідному домі...

– Води, Льончику? – Вона подивилася на нього якось безпорадно, стиснула долоні, витираючи їх, чисті, об фартух, і закусила губу. На мить застигла, але швидко отямилася. – Та ходімо зі мною – тут уже інші замки, не длубайся в них.

Зіна Яківна майже силоміць запхала його до своєї квартири.

– Не треба про це говорити... – зашепотіла стиха. У коридор вийшов хтось чужий – Льоня раніше не бачив цього чоловіка.

– Зіно Яківно, біжу картки отоварювати. Кажуть, нарешті м'ясо видають, а не консерви. Вам чергу зайняти?

---

² Сучасна назва – Шовковична.

– Ні-ні, Ігоре Івановичу, – швидко промовила, штовхаючи Льоню до кімнати, Зіна Яківна. – Я трохи згодом сама підійду

– Тьху! Чи ви гадаєте, що вони вас там чекатимуть у магазині?

Зіна Яківна нічого не відповіла. Нарешті заштовхала розгубленого хлопця до своєї кімнати і різко захлопнула двері, повернувши ключ у замку. Потім пояснила:

– Це Ігор Іванович – один із моїх нових сусідів.

Льоня потер скроню:

– Нічого не розумію... У вас що тепер – комуналка у квартирі?

– Авжеж, – відказала стара згорблена жінка і відвела погляд, ніби щось неприємне спало їй на думку, а вона не бажала пояснювати й згадувати. Потім енергійно махнула рукою і продовжила: – З цієї кімнати лише вчора молоду пару виселили. Виявляється, в них був підробний ордер. Кербуд відразу після цього прибігла, сказала, що тут надлишок жилплощі, і вона скоро нових приведе. А я вже звикла жити сама під час окупації...

– Підробний ордер? – перепитав Льоня.

Зіна Яківна знову махнула рукою, ніби відганяючи від себе все зле чи погане. Потім зітхнула і заходилася пояснювати:

– Це нині дуже важливий документ, Льоню. Основний папірець, можна сказати, що засвідчує право займати кімнату або й цілу квартиру. Це вже як кому пощастить. Адже після німців та пожеж у центрі житлових приміщень значно поменшало... Міськрада видає такий ордер. Тож лише Богу відомо, кому цей документ дістанеться. Черги страшні... – Зіна Яківна розвела руками. – Так-от. Хоча корінець документа зберігається в житлових конторах, а сам він містить купу деталей, як-от номер та дата видачі, його все одно якось умудряються підробляти. Людям-бо жити ніде. Їсти нема чого... В гастрономах порожньо. У нас тепер карткова система. Подейкують, вона на Донбасі з сорок першого. Звісно, все з Білокам'яної почалося. Ну а у нас вже після того, як німців вигнали, картки були введені. Ось тобі, наприклад, захоється котлети, а м'яса катма.

Зіна Яківна раптом неприродно реготнула. Потім ураз стихла, позираючи, чи не чує хто. Пояснила тихо:

– Ось у тебе є, приміром, картки на м'ясо, а замість них у гастрономі – одні лише консерви. Або приходять мама з немовлям за молоком, а їй замість молочка трохи цукру відсиплять. Нема, нічого нема, Льоню... Навіть якщо у тебе найвища категорія³...

– Заждіть, із харчуванням мені все ясно. А що з моєю квартирою?

– Льоню, я ж пояснюю: з житлом у Києві страх що коїться... Хто спритніший – відразу після окупації щось ухопив. А так – нові люди приїждять, колишні мешканці повертаються, селити нема куди, всіх ущільнюють. Невже ти гадав, що квартира тебе чекатиме пустою? – Зіна Яківна похитала головою. – Та й не у війні лише справа... Не встигли ще й судові рішення по твоєму батьку прийняти, тільки опечатали, а ордер на заселення комусь уже видали. Родині енкаведешників. Гадаю, вони до цієї квартири придивлялись ще до арешту. Подейкують, працівники цього наркомату всюди найкраще житло урвали і не туляться в комуналках. Отаке-то, Льоню...

По цих словах Зіна Яківна знов огледілась. Льонині очі округлились.

– З квартирою мені тепер ясно... – кинув він. – Що ж, я у ній відтоді, як у мореходку поступив, не жив. Грець із нею. Зіно Яківно, а де Аля, де всі ваші?

---

³ Нормування поширювалось на муку, хліб, крупи, макаронні вироби, цукор, м'ясо, м'ясопродукти, рибу та на промислові товари. Робітникам щодня належало 500–700 г хліба, службовцям – 400–450 г (в залежності від важливості галузі виробництва), дітям і утриманцям – 300 г.

* * *

Уже через кілька хвилин Леонід сидів на старій жовтій софі Зіни Яківни і хитав головою, чимдуж стискаючи щелепи. Так, ніби при кожній її фразі хтось бив його по обличчю боксерською рукавицею, а після останніх слів просто-таки послав у нокаут.

– Як... – забрали? Що значить... усіх?

– Так, Льончику... Всі, всі мої діти... І Семен, і Аля, і Яцек із ними... в Бабиному Яру покуються...

Хлопець подивився на світлини, що висіли на стіні рівненько. І всі – з чорними стрічками. Коло однієї кружляла оса. Він підвівся, аби розгледіти обличчя дівчини на тій світліні. Кирпата, смішна, з такими вогненно-рудими, палахкими кучерями, що сама Геді Ламар позаздрила б...

Він знав Алю із дитинства. Тоненька, завжди усміхнена. Вона писала йому якось у військово-морське училище разів зо два, а потім припинила. Але Льоня не знав, чому припинила... Він гадав, що коли його відправили на фронт, її листи просто не доходили до нього. А потім він утратив ногу і перестав перейматися усім на світі. Навіть листами Алі.

Він хотів одружитися з нею, коли повернеться. Це було мрією всього його дитинства і молодості. Перше кохання. І поки що – єдине. Леонід пам'ятав, як запізнювався в школу, аби побачити, як мама веде Алю в дитячий садок. Старші хлопці дражнилися: «Аля і Льоня – голубки на фургоні». Її кіски, її білі гольфи з помпончиками, немов хвостики пуделя, її радісні очі, що так задивлялись довкола – до сонця і хмаринок на небі, дитячий сміх товаришів, що, здавалось, щойно покинули гратися в квача на подвір'ї...

– Щось мені зле, Зіно Яківно, – ледь вичавив він із себе. – Дайте хоч ви води напитися, якщо вже не в батьківській оселі...

Стара жінка поглянула на нього і пошкандибала на кухню. Льоня лише тепер завважив, що всі шпалери в кімнаті якісь брудні і обдерті. Дерев'яна рама вікна тримається на одному шпінгалеті і хитається, як стара гойдалка, зі скрипом – туди-сюди... Сонце шпарить у кімнату, немов розстрілює впритул. Оті шпалери і фотографії померлих, і Лєонинє серце також...

Сусідка тремтливими руками поставила навпроти склянку води на, схоже, дивом уцілілий дубовий стіл – з меблів «сталінського ампіру». Льоня пам'ятав, як Аля ними пишалась. У цій квартирі ще був комод з цього гарнітуру на товстих різьблених ніжках у вигляді лап лева (вона кумедно називала їх «звів'ячими», бо не вимовляла звук «р»). Лишився ось цей стіл зі слідами гарячого підстаканника, що не раз ставився на нього...

Усе навкруги видавалося якимось нереальним під безжальним сонячним промінням – застарілим, каламутним, немов та вода, що бовталася в стакані, принесеному слабкими руками тьоті Зіни.

* * *

Зіна Яківна якийсь час мовчки дивилася на світлини, ніби пригадуючи щось важливе. Її погляд переходив з одного обличчя на інше. Лєоні здалося, що вона відійшла пам'яттю кудись далеко. Вона мовчки стояла, напружено блукаючи очима по розстелених газетах на підлозі, немов шукала щось загублене. Як голку в сіні...

Потім вона стрепенулась, складаючи думки до купи, підняла січневий номер «Правди України» і прочитала рядки пафосної замітки про четверту п'ятирічку: «Грандіозні, захопливі завдання нової п'ятирічки. Як не тяжкі рани, заподіяні війною, партія та уряд закликають народ – у найкоротші строки відновити все зруйноване». Поклала газету і заговорила:

– У той день киян на вулицях зовсім не було. Ніби якась суцільна змова, і всі, окрім нас, розуміють, куди жидів ведуть. А ми, наївні, думали, що то переселення. Правда, я відчувала, що трапиться щось невідворотне, і що німці спеціально поширюють чутки про ті шланги, аби виправдатись потім. Себто зробили так, аби українські поліцаї ні про що не здогадувались, зганяючи нас у Бабин Яр. Хтозна, чи у цих націоналюг – прихвоснів нацистських, був жаль хоч до когось, окрім селян у вишиванках...

– Стривайте, які шланги? – не зрозумів хлопець.

– Бач, коли Хрещатик підірвали, євреїв звинуватили у тому, що буцімто усі шланги, що мали подавати воду з Дніпра, вони пошкодили. Але ж то не євреї винні, Льоню! То солдати, коли полишали тут усіх напризволяще...

– Як – солдати? Тьотю Зіно, вибачайте, але я...

– Ти можеш мені не вірити. Але сам помізкуй: якби то підривали нацисти – навіщо так хапливо? Адже й фриців багато тоді постраждало. Навіщо тоді їм удавати, що вони гасять полум'я? Якщо в Яру стільки вбито, хіба вони соромляться якогось підпалу? Ось згадай тьотю Лялю – вона ж там квартиру мала, на тому клятому Хрещатику! Хіба б вона псувала ті шланги?⁴

– Стривайте...

Але Зіну Яківну було вже важко спинити. Її чорні очиці блищали праведним гнівом, вона казала, в принципі, логічні речі, Льоня це усвідомлював, але вірити все ще не хотілося:

– А ти знаєш, що німці зафільмували, як розмінювали музей Леніна? Та й моя пацієнтка з Микільської слобідки розповідала, як вони цілими штабелями складали розряджені міни з толом на ганку її будинку. Тож знаєш, від кого ті залишилися?

– Тьотю Зіно...

– А я скажу тобі – від 37-ї армії, котра замінювала Русанівський міст! І підірвала. А німці пізніше, аби уникнути ексцесів, витягували їх з одного прольоту, що чомусь не вибухнув.

Льоня закрити обличчя руками і похитав головою:

– Тихше... Про це зараз не слід говорити...

– А ти знаєш, що напередодні відходу наших з Києва в Лук'янівській в'язниці розстрілювали в'язнів? У мене одна з робітниць у шпиталі, прибиральниця, там втратила чоловіка. Його розстріляли. Червоні, не німці, – Зіна Яківна склала руки на грудях і кивнула підборіддям, немов питаючи у хлопця: «Ну що скажеш тепер?»

Льоня лише мовчки розвів руками. Однак стара єврейка на цьому не зупинилась.

– А знаєш, що Сталін казав по радіо? Не залишати ворогові жодного зернятка, жодного! Всіх жителів евакуювали разом із заводами, науковими й культурними установами, з обладнанням... Себто кого не забрали в армію, евакуювали на Схід, Льоню. У місті лишилися тільки жінки, діти, старі та хворі. Такий собі зайвий баласт отримується...

* * *

Капітан-лейтенант на це не мав що відповісти. Цим трагічним подіям у Києві передував його достроковий випуск із мореходки.

Він згадав погідний день і плац училища. Випускникам перших наборів Чорноморського вищого військово-морського училища імені Нахімова поспіхом присвоювали звання. Льоня

---

⁴ Центр Києва у вересні 1941 р. зруйнували не нацисти, а радянські війська. Утім, чутки про участь радянських військ у руйнуванні Києва заперечували як німецьку пропаганду. Навіть Хрущов удавав, що не знає, чиїх рук ця справа. У своїх мемуарах він писав: «Я так і не зміг розібратися... Населення говорило, що німці пояснювали: це підірвали партизани, які лишилися. Я вважаю, що це все ж таки була справа рук гестапівців». Хрещатик мали розчистити до свята Першого травня 1944 р. (насправді це відбулося лише восени 1945 р.). У тогочасній радянській пропаганді Хрещатик став символом звірств нацистів.

був тридцять восьмого року вступу, і йому відразу присвоїли звання лейтенанта. Він цим тоді дуже пишався. Ті хлопці, що поступили тридцять дев'ятого, отримали лише звання молодшого лейтенанта, а сорокового – старшин. А курсантам п'ятого набору сорок першого року взагалі не пощастило – їм судилося стати лише «старшинами 1-ої статті». І він не був упевнений, що хтось із них дослужився до наступного звання. Подейкували, більша частина випускників загинула у боях. Достеменно відомо, що всього було випущено 1794 особи. І всі вони відразу їхали на передову, на фронт...

Його як корінного киянина відправили до Києва. В ешелоні з ним їхали тридцять шість хлопців, направлених служити в Пінську військову флотилію. Подальшу долю декотрих з них він знав: Вася Турянський, Женя Ткаченко і Андрюха Алібасов пропали безвісти. Ще двадцять дев'ять до кінця Вітчизняної не дожили. А п'ятеро разом із ним... «Треба їх знайти», – подумав Льоня і знову полинув спогадами до випускного.

Тоді по гучномовцю транслявали промову Сталіна, в якій він сказав: «Не полишати ворогу жодного паровоза, жодного вагона. Не полишати противнику ні кілограма хліба, ні літра пального!»

Це було перше звернення глави Уряду СРСР до радянського народу після початку війни. Хоча до цього, ще 22 червня, прозвучало звернення Молотова. Але головними були слова вождя. Доленосні...

Головнокомандувач надихав, роз'яснюючи роль радянських людей в цій війні: «Війну з фашистською Німеччиною не можна вважати війною звичайною. Вона є не лише війною між двома арміями. Вона є водночас великою війною всього радянського народу проти німецько-фашистських військ. Метою цієї всенародної Вітчизняної війни проти фашистських гнобителів є не тільки ліквідація загрози, що нависла над нашою країною, але й допомога всім народам Європи, що стогнуть під ярмом німецького фашизму». Він закликав мобілізувати всі сили і пожертвувати всім, якщо доведеться, аби народи СРСР залишились вільними і не впали під натиском ворога.

Всі хлопці, як один, уважно це слухали, стискаючи гвинтівки в руках. Всі готувалися боронити рідну землю і вже пережили авіаналіт. Власне, двадцять першого червня війна для них почалася з авіанальоту на базу ВМФ у Севастополі. Тоді контр-адмірал Єлисеєв наказав відкрити вогонь по німецьких літаках і тим самим увійшов у історію: це був по суті перший військовий наказ дати відсіч німецьким силам у Вітчизняній війні. Льоня тоді не сумнівався: кожне слово товариша Сталіна – вірне.

* * *

Однак після розповіді сусідки хлопець сприйняв цю промову якось не в контексті загального патріотизму і самопожертви, котру йому прищиплювали в училищі. Капітан-лейтенант уже мав невтішний досвід стикання з «єжовщиною»⁵.

– Я закурю?

– Звісно, якщо маєш що, – хмикнула сусідка.

Льоня вмовився на облупленому підвіконні, дістав із кишені ситцеву торбинку з тютюном і насипав на тонку смужку одірваного папірця зі старої газети, що її підняв з підлоги. Він також устиг позирнути на шпальту, в якій звучав обнадійливий пафос початку нової п'ятирічки. Затягуючись самокруткою і розмірковуючи про все заразом – загальну евакуацію, при-

---

⁵ «Єжовщина» – назва періоду в історії СРСР (на посаді наркома внутрішніх справ в 1937–1938 рр. перебував М. І. Єжов), коли сталінські репресії були доведені до максимуму. Інша назва цього періоду – «Великий терор» (за назвою книги Роберта Конквеста (англ. «The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties» (1968). За межами колишнього СРСР поширений термін «Велика чистка» («The Great Purge»)).

зов до лав армії, загальний патріотизм, – Ляня раптом усвідомив, що до цієї розмови з Зіною Яківною він ніколи не мав сумніву в правильності спільних комуністичних гасел «всіх братніх народів». І поки це його не стосувалось безпосередньо, також вважав, що жертви оті – заради перемоги і майбутнього процвітання. Ніколи не сумнівався...

Але саме завдяки старій газеті відбувся відвертий діалог між сусідкою-єврейкою і сином професора – демобілізованим капітан-лейтенантом. До цього дня ще ніколи вони не були такими відвертими. Зіна Яківна виказала хлопцю те, що накопало. А в Ляні після того, як він прочитав ту шпальту, раптом зародились сумніви щодо дій радянської влади в цілому. Маркс якось сказав, що друковане слово перетворює матеріальну боротьбу в боротьбу ідейну, боротьбу плоті і крові – в боротьбу духовну, боротьбу потреб, пристрастей, емпірії – в боротьбу теорій, розуму, форми. Він ще мав би додати, що ці незбагненні метаморфози не можна доводити до абсурду...

Ляня аж пересмикнув плечима, і він втупився у вікно, що виходило на вулицю Карла Лібкнехта. Через дорогу виднівся красивий сірий будинок, також «буржуазний», на останньому, четвертому, поверсі якого мешкав його давній товариш Миха. Ляня зітхнув і все ж таки наважився попросити:

– Розкажіть про Алю, будь ласка...

Тьотя Зіна якось безпорадно поглянула на нього, і Ляня побачив, як опустились її руки і повисли безвільно.

– Ну добре... – відказала, вмоштуючись до нього спиною на жовту софу, аби хлопець не побачив, як потекли в неї сльози. – Вона завжди була чепурненька, моя дівчинка. Я тоді вдягла на Алю відразу дві сукні, що пошила незадовго до цього, а зверху – ще одну, стару, адже думала: на новому місці, може, щось виміняє...

– Ви гадали, вас кудись переселяють?

– Ну, так, звісно. Хоча й насторожувало оте: «Хто не з'явиться – буде розстріляний». Але ж німці завше були вкрай раціональними і жорсткими. Який наказ тим не завершувався? Зібрали безліч людей. І старших, і дітей. Серед нас були юристи, філологи, професори, хірург із мого шпиталю... Він мав золоті руки, Ляню. Як же його вбивати? Ми всі вірили, хоча було і якесь передчуття лихого... Проте що нам залишалося?

– А як вас примусили прийти всіх? – не розумів хлопець.

– А ти б не пішов, якби твоїм дітям погрожували розстрілом? В оголошенні було написано: «Всі жиди, що мешкають у Києві та його околицях, повинні з'явитися з цінними та теплими речами о сьомій годині на жидівському кладовищі». Я вже не пам'ятаю, як я прийшла додому і відразу розказала все чоловікові. Це було 28-го, 29-го був Судний день, і ми всі мали піти. Менше ніж за добу мали виконати цей звірячий наказ...

Ляня почув, що стара жінка плаче. Її тремтливі плечі освічувало червоне сонце, що виглядало з-за чотириповерхової сусідньої будівлі. Він присів біля неї на підлогу і поклав руку на її плече.

– Мені щиро жаль, тьотю Зіно...

– Усі пішли... Цілими родинами. Там були також українці чи росіяни, що допомагали нести речі чи вести тих, хто потребував допомоги. З нами поруч ішла, Ніна, росіянка. Вона допомагала сусідці, якій на вигляд було років вісімдесят, не менше. І от стара впала і втратила свідомість, а німець вийняв пістолета і її пристрелив! У всіх на очах... Можеш уявити, я це бачила! Що я тоді відчувала?.. Я зрозуміла, що йду на смерть, і подумала, що в мене тепер ніколи не болітимуть суглоби, що мене так мучили...

Тьотя Зіна торкнулася сухою, немичною рукою до коліна.

– А тепер знаєш, що я думаю? Нехай би в мене на ті суглоби зсередини хтось кишки намотував... Усе ж краще, аніж...

– Тьотю Зіно – ви вижили. І це головне, – якимось машинально промовив Леонід. Він справді радів, що Зіна Яківна залишилась живою. Але вже за мить пошкодував про свої слова.

– Синку, мене Бог покарав. Я пережила своїх дітей. – Стара єврейка заговорила на мить, а потім продовжила якимось неживим голосом: – Коли застрелили ту бабцю, Ніна почала лементувати, акцент у неї був московський, і чомусь зверталась вона саме до мене: «Видите, тётя, что делается?!» Її і мене відштовхнув німець зі словами: «Геть, росіянки!» Я впала і вдарились головою об щось, може, бровку. А прийшла до тям лише кілька днів по тому... Мене хтось упізнав і привіз у шпиталь. Потім сказали, що я два дні марила. А тепер що мені лишається, Льоню? Я щодня ходжу туди. Запах там спочатку стояв такий, що я вила...

Капітан-лейтенанту, хоча він повсякчас бачив смерть у бою, знов стало зле.

– Я піду, мабуть... – не знаючи, що сказати, вичавив він із себе.

– Та куди ти підеш, синочку? Лишайся. У мене тепер, – і тьотя Зіна обвела висохлими руками кімнату, – багато місця... – І знов заплакала. – Поки інших сусідів не підселили...

– Зіно Яківно, ви ж знаєте, усі ми постраждали від німецького загарбника...

Зіна Яківна уп'ялася в нього здивованим поглядом, мовляв, я ж зовсім про інше говорила... Лише похитала головою і ніби відійшла кудись думками. Прошепотіла до фотографії чоловіка, що висіла з-посеред світлин: «Яцеку, ти бачиш, що робиться?»

* * *

Льоня дуже добре пам'ятав того Яцека. Щоправда, забув, як його по батькові, але те вже не важливо. Бо ні в кого вже просити нічиєї руки. Залишились лише світлини, перев'язані чорними стрічками по краю, – Алі, її брата та батька.

Чоловік Зіни Яківни завжди їздив скрізь велосипедом. Стрункий і високий, немов жердина, він мружився від задоволення, ламаючи куснями буханку ще теплого хліба, щойно привезеного з гастроному, і даючи Льоні і його друзям на подвір'ї – мов пташенят годував. Аля завжди підбігала до батька першою і кидалась в його обійми. Капітан-лейтенант достеменно не пам'ятав, ким він був за фахом, бухгалтером чи що. Бо, окрім неодмінного атрибуту – велосипеда, мав круглі окуляри. У нього було таке саме кучеряве волосся, як у іншій сусідки – Варвари Олександрівни. Щоправда, та, аби мати такі ж самі дрібні кучері, накручувала волосся на папілочки з газет, а не на валики для волосся, котрі використовувала більшість жінок, аби бути схожими на Любов Орлову з її крупними завитками...

Варвара Олександрівна упевненими, вивіреними рухами генеральші, коли тільки починало теплішати, розвішувала на затишному, невеличкому подвір'ї свою імпорتنу білизну, займаючи всі мотузки. Все висіло коло куца бузку, а вірвовок було всього кілька, бо в іншому кутку двору була водокачка, і там завжди кружляла мошва – бо місце було мокре, для неї принаде. А ще стояли дві лавиці коло під'їзду їхнього дореволюційного «буржуазного» будинку.

Сусідкам це геть не подобалося, але ніхто не міг заперечити жінці генерала. І лише одного разу Зіна розсердилась на неї, бо побачила, як упала Аля і почала плакати за отими завісами з коштовної шовкової білизни, і гаркнула: «Варваро! Забери геть своє барахло! Увесь двір завісила!» На що генеральша миттєво відповіла: «Мені що – його в шухляду запхати, як ото ти?» Льоня пам'ятав, як усі присутні на подвір'ї почали реготати. І навіть Аля з розбитим коліном перестала плакати і заусміхалась. Щоправда, Варвара Олександрівна цього Зіні так і не забула. Здається, вони не спілкувались після цього. Льоня хотів було запитати в Зінаїди, чи вони помирились, коли війна почалась? Чи жива ще ота генеральша?

Йому аж здалося, що він відчув запах крохмалю від постільної білизни, котру розвішувала інша сусідка – огрядна брюнетка. Вона зазвичай прогулювалась із чорним пуделем і чоло-

віком з чималим барильцем. Здається, вони мали «емку»...⁶. Вихлопи змішувалися з ароматом бузку, а білі простирадла колихалися на вітрі, мов крила янгола... Згадав він також і різкий запах нафталіну, коли ховали сусідку, імені котрої він не пам'ятав. Її руки пахли зовсім не ладаном – Льоня згадав Вертинського, – але в труні, яку поставили на місці сушіння білизни, виглядала вона як Віра Холодна, якій присвятив вірша поет. Згадав він і фрески Врубеля у Всеукраїнському антирелігійному музеї, і як туди водили на екскурсії селянок у хустках, котрі, скоріше за все, були віруючими, але воліли це приховувати⁷.

Того Києва, який він любив, давно не було. Він зник набагато раніше, задовго до початку війни, але був йому ріднішим і ближчим, бо любов цю прищеплював йому батько. Леонід усвідомлював, що втрата ця давнішня, але все одно на якусь мить поринув думками в минуле, і його сині очі стали замріяними, аж зеленими. Це траплялось лише тоді, коли хлопець почувався щасливим. Першою це помітила його вже покійна мати...

Потім Леонід поглянув на Зіну Яківну, як вона розмовляла з чоловіком на фото і бубоніла собі щось під ніс. Він із сумом зітхнув і припустив, що, може, та вже збожеволіла від горя... Однак у нього, хоч і одноногого, все життя ще попереду... Йому було тяжко бачити Зіну Яківну такою – таке відчуття, ніби після попереднього нокауту він піднявся, але невидимий ворог продовжував наносити удар за ударом.

Капітан-лейтенант і незчувся, як закуняв. Прямісінько на подертому паркеті коло софи із заплаканою Зіною Яківною. Спати навіть отак його навчила війна...

* * *

Зрання, перевдягнувшись і зав'язавши холошу на кульші, він мимоволі подався до кухні. Вікна виходили в затишний двір. Щоправда, лавиць на ньому вже не було. Льоні чомусь пригадалося, як йому хтось ще в шпиталі розповідав про те, що у переддень приходу нацистів до Києва відключили воду. Хлопець, понуро дивлячись на обрубки дерев липи, бузку і старого горіха, зрозумів: дрова теж ніхто не завозив. І так – два роки...

Льоня поліз до шафи і знайшов там банку з сухарями і чаєм. Він зрадів і подумав було нагріти чаю, однак у сулії майже не було керосину, та він і не знав, котрий примус тьоті Зіни. Може й сухарі не її... Зазначив, що тепер на кухні замість великого обіднього столу стояли чотири маленькі столики, і на кожному – примус, кілька каструль, стакани з алюмінієвими виделками та ложками.

Він спробував визначити, де ж стіл Зіни Яківни? Збагнув: мабуть, де лише одна зубна щітка. Він сумно провів рукою по запиленому столу, на клейончасту скатертину якого вже давно ніхто не ставив кухонного начиння, і знову зітхнув, розмірковуючи, як же Зіна Яківна виживала увесь цей час? Мабуть, нові сусіди підгодовували...

Льоня повернувся до кімнати й побачив, що Зіна Яківна уже сидить і дивиться у вікно відсутнім поглядом вицвілих, випланих очей. «Бідолашна жінка...» – спало йому на думку, а вголос він додав: – Прогуляюся трохи...

Сусідка кивнула легенько. А коли він зачинив за собою двері, Зіна Яківна стрепенулася, ніби хотіла щось сказати услід.

Лише пошепки додала: – Ошер ва-ошер, Лянечко⁸.

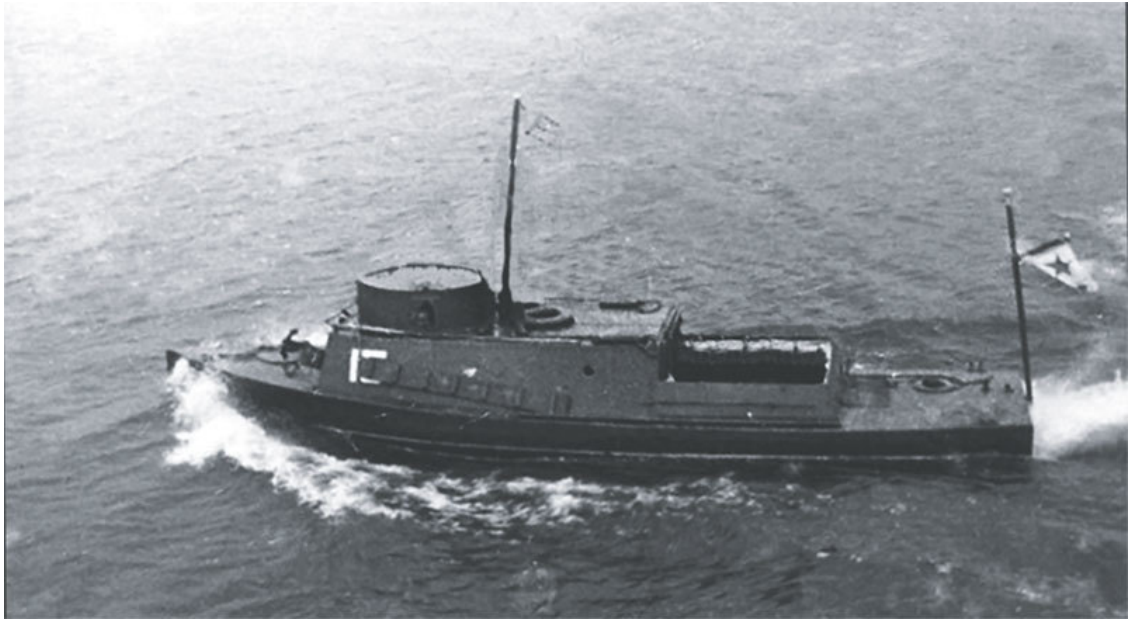
⁶ Так називали авто, яке було випущене на Горьковському автозаводі ім. Молотова, що вважалось масовим у Радянському Союзі.

⁷ У 1929 р. секретаріат ВУЦВК затвердив рішення Київської міської ради про закриття «на численні прохання трудящих» Володимирського собору в Києві та організацію в його приміщенні Всеукраїнського антирелігійного музею.

⁸ «Щастя і багатства!» (Ієр.)

Розділ другий. «ЧСИР»⁹

Леонід Іванович, моряк, капітан-лейтенант ВМФ, потрапив на флот випадково. Він з дитинства ненавидів іноземні мови і тому не мав ніякого наміру коритися волі батька і ставати філологом, наслідувати його. Отже, це був своєрідний бунт, акт його непокори – в тридцять восьмому, по закінченні школи, поїхати до Севастополя, нічого нікому не сказавши. Батько лютував, коли знайшов Льонину цидулку на серванті: «Твоєю стежкою не піду. Вибачай, але німецька філологія – не моє. Буду купатися і засмагати. До осені не чекай. Твій син».

«Та як він посмів? Негідник, шалопай... Купатися, загоряти? Та я його миттю додому відправляю!» Так думав професор університету, поки пив вранішній чай і шукав у телефонному записнику номер Сан Санича – двоюрідного брата покійної дружини. Той жив у Севастополі, і батько був упевнений, що син зупинився у нього.

Інтуїція справді не зрадила професора. Лише одного він не врахував – набір до військово-морського училища в Севастополі розпочався значно раніше за вступні екзамени в Київському університеті.

Коли батько приїхав Льоню забирати – той став уже курсантом. Не обійшлося, правда, без втручання дядька, капітана другого рангу, одного з викладачів мореходки. Власне, не так втручання, як захопленої розповіді про зграї дельфінів, захід сонця над океанами, запах морської солі, русалок та бозна ще чого.

Так чи інакше, той прихисток племінника і його вступ до нахімовського міг би коштувати дядькові чимало – батько Льоні з ним більше ніколи не розмовляв. Якби батька не засудили – то, ймовірно, це могло б якось дошкуляти Сан Саничу. Але професора забрали саме при початку війни. А Сан Санич загинув невдовзі у боях на морі.

Темні води історії – вони завжди поруч...

Тож так само випадково Льоня не був засланий до Сибіру як член родини зрадника Батьківщини.

Комусь війна принесла горе, а його, виходить, порятувала, бо хлопця забрали на фронт незадовго до того, як його батька, спадкового німецького дворянина, але повноправного гро-

---

⁹ «Член сім'ї зрадника Батьківщини» («Член семьи изменника родины») (рос.) – формулювання закону СРСР «Про членів сім'ї зрадників Батьківщини» від 1935 р. Цей термін передбачав покарання для всіх членів родини. Вони підлягали заслання у віддалені райони Сибіру.

мадянина Радянського Союзу, професора Київського державного університету¹⁰ (іще можна навести низку фактів, що вказують на його благонадійність), суд визнав винним у зраді Батьківщини. Власне, просто за фактом походження. Бо почалась Велика Вітчизняна, і церемонитись із «сумнівними громадянами» часу не лишалось.

Чи був Леонід щасливий, що війна таким чином врятувала його від вироку «члена сім'ї зрадника Батьківщини», а потім від наглої смерті на полі бою? Навряд. М'ясорубка війни не залишала місця сантиментам. Кожного дня приходили повідомлення про смерть близьких людей. Батька відправили до Сибіру. А Льоні не залишилось нічого іншого, як гребти щосили, аби не потонути в темних водах історії...

* * *

А колись життя текло річечкою.

У дитсадок Льоня ходив місяців зо два, а потім влаштував скандал, мовляв, його там кривдять, і він хоче бути вдома з бабусею. Але бабусі було нелегко з його «подвигами», і тоді батьки пішли на певні матеріальні витрати.

У ті часи було заведено віддавати дітей так званим фребелічкам (освіченим жінкам бальзаківського віку, прихильницям виховання за методом німецького педагога Фребеля). Вони не лише гуляли з дітьми в парку, а й розучували з ними віршики, пісні, давали початкові знання арифметики і письма. Зазвичай група складалася з п'яти – семи хлопчиків і дівчаток дошкільного віку.

Удома хлопчику в торбинку складали їжу, і фребелічка забирала його вранці, а ввечері відводила додому. Жила вона поблизько: десь аж на початку вулиці Ковальської¹¹, гуляти дітей водила в Миколаївський парк¹².

* * *

Саме туди чимчикував нині одноногий Леонід, згадуючи дитячі променади з нянею. Вона ж їх називала «корзо» – на італійський кшталт. Льоня ж подумки – променадом.

Він прошкандибав по вулиці Енгельса¹³, опираючись на милицю, бо там деінде залишилась бруківка. Правда, з її нерівностей гумові наконечники зісковзували. Будинки, повз які шкандибав капітан-лейтенант, нагадували про безжальну гру долі. Як тільки він устигав порадіти, що ось цей, з яким у нього були пов'язані дитячі або юнацькі спогади, вцілів, – наступний виявлявся зруйнованим ущент. І так майже скрізь. На очі йому траплялися поодинокі мешканці в таких однакових одностроях і з коротким волоссям, що він не завжди міг розрізнити – це жінка чи чоловік. Декотрі на молодого чоловіка у морському кітелі звертали увагу. Моряк теж підморгнув парі дівчат, що поспішали в кіно (судячи з їхньої жвавої суперечки щодо нового фільму). Вони розсміялись. Життя продовжувалось...

Коли він оминав будівлю театру імені Івана Франка, що пахла свіжою штукатуркою, де жваві малярі на риштованні закінчували нижні два поверхи, то побачив на площі коло тінистих столітніх каштанів кількох поважних чоловіків у костюмах. Ті жваво обговорювали якесь будівництво:

– Товарищ Заболотный! Вы же как президент Академии архитектуры УССР должны понимать, насколько грандиозны и захватывающие задачи новой пятилетки! Как ни велики

---

¹⁰ Нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

¹¹ Так на той час називали сучасну вулицю Антоновича.

¹² Сучасний парк Шевченка.

¹³ Сучасна Лютеранська вулиця.

раны, нанесенные войной, партия и правительство призывают наш народ в самые кратчайшие сроки восстановить разрушенное!

– Ага. Партія – вона, звісно, закликає нас із вами все відбудувати. Воно-то так... – І чоловік, до якого звертався, скоріше за все, архітектор, почесав лисючу маківку, думаючи, як відповісти м'якше, і почав здаля: – А ви, до речі, в курсі, що навіть вузькоколіяку для вантажного трамвая не проклали, аби вивозити завали з Хрещатика навесні сорок четвертого? Тільки згодом, уже в квітні?

– Товаришу! – розпинався співбесідник, перейшовши на рідну мову і все більше закипаючи. – Я вам не про якийсь там трамвай! Ми з вами вже говорили навесні про той величезний план робіт, котрий ми повинні виконати, аби повернути міста і села України до довоєнного рівня, а потім перевершити! Пам'ятаєте, весною 1946-го я у вас інтерв'ю ще брав? Я за ту статтю в «Більшовицькій зброї» про п'ятирічку українського зодчества премію отримав. Там усе вірно написано! Про заводи, мости, фабрики, котрі треба щонайшвидше відбудувати. А ви мені торочите про якийсь театр. Ну, хто туди зараз ходитиме? От ви мені скажіть?

Ці двоє нагадали Льоні батька, особливо той, поважніший, котрий намагався щось пояснити і постійно витирив спітніле чоло під легким літнім капелюхом. Батько теж полюбляв обговорювати наукові проекти зі своїми колегами в парку навпроти університету. Іноді брав і малого з собою. Льонине серце враз стислося від болю... «Шкода, що я тебе не послухав, тату, і не став філологом. Пробач, що мене не було поруч... А ще трохи раніше померла мама»...

* * *

Напередодні він прочитав у «Київській правді», що в театр Франка тільки-но з евакуації, з Ташкента і Семипалатинська, повернулась труп з маминим улюбленцем Крушельницьким. Льоня чув від неї, інтелігентки з родини харківських столичних педагогів, що своєрідну «рокіровку» з театрами виконали, коли йому було шість: «Березіль» переїхав до Харкова, а трупа Івана Франка з Харкова – до Києва, в приміщення колишнього театру Соловцова (котрий став відтоді називатися іменем Каменяра). Тож у «Березілі» Крушельницький режисував п'єсу «За двома зайцями», і про нього писали в газетах надзвичайно схвальні відгуки. Мама ходила на неї кілька разів, поки не усвідомила, що вагітна, а тоді одружилась із Льониним батьком (котрий, до речі, був її викладачем) і назавжди заснувалась у Києві.

Малий Льоня так любив той театр... Адже мама туди часто навідувалась разом із ним. І аби він не совався на стільці під час вистави, давала йому шоколадні цукерки.

А тепер він дивився на будівлю театру і з полегшенням констатував, що хоч вона вціліла. Це обнадіяло капітан-лейтенанта – може, вцілів (хоча б частково) Хрещатик? Дарма що в газетах писали, ніби німці його підірвали. Та ще й розповідь тьоті Зіни... Одначе хіба ж можна вірити жінці, котра не сповна розуму від горя? Звісно, Хрещатик просто зобов'язаний вціліти... Дарма, що ті чоловіки на площі щось говорили про якісь вагонетки... Льоня захекався від швидкої ходи на милиці і збився з думки.

Він саме звернув на вулицю, на табличці якої значилося: «Вулиця Заньковецької» (а ще до війни це була вулиця Фірдоусі), але нова назва йому сподобалась більше. Льоня взагалі любив театр і все, що нагадувало йому про усміхнену молоду маму... Більше з тим: колишня Фірдоусі існувала лише з одного боку. Інший згорів дощенту.

Те ж саме з вулицею Маркса – нижня частина лежала в руїнах¹⁴. А потім моряк побачив і руїни Хрещатика. Ноги самі несли його туди. В кінці вулиці він уперся в те місце, котре підсвідомо не хотів оминати. До війни на розі Маркса і Хрещатика під номером тринадцять дріб два розташовувалась комісійна крамниця із закличною назвою: «Порт'єри, килими, доріжки,

---

¹⁴ Сучасна вулиця Городецького.

майоліка. Художні вироби». Вона була вельми популярною серед корінних жителів Липок. Ляоня пам'ятав, як мама там купувала начиння на кухню. Але не це його вабило сюди. У цій крамниці працював давній товариш, Миха.

* * *

Вже другий день отак походжав Ляоня київськими вулицями, читаючи нові назви, подумки називаючи їх по-старому. Однак коли він підійшов до Хрещатика, побачене приголомшило.

Ляоня з газетних статей знав, що ще у 1944 році було оголошено всесоюзний конкурс на проект відбудови Хрещатика. Киян мобілізували на розбирання руїн. Майже щодня там бував і Микита Хрущов – для піднесення трудового ентузіазму. А Павло Тичина написав вірш (його розучували у школах):

*Люба сестронько, милий братику,
Попрацюємо на Хрещатику!
Ви з того кінця, ми – з цього кінця,
Труд освітить нас, наче ті сонця.*

Однак очікування радянської влади, що громадяни радо й безкоштовно працюватимуть на «народному будівництві», не виправдалися, і розбирання страшних завалів просувалось украй мляво. До того ж організація процесу була слабкою. Навесні 1944 року на закритій нараді партактиву голова виконкому Київської міськради Мокієнко лютував: «Дітлахів тягніть менше! І професорів не треба сюди, беріть таких, що можуть працювати!» Однак продуктивність роботи знесилених людей не зростала. У кінці липня того ж сорок четвертого керівництво вже примирилося з тим, що не вдасться розчистити Хрещатик до подвійного свята 6–7 листопада – річниці визволення міста і Жовтневої Революції. Було прийнято рішення, що до відбудовчих робіт мають бути залучені чотири тисячі п'ятсот військовополонених.

Однак розчищені урвища з напіврозібраними завалами, що вкривали Хрещатик, ще до 1945 року заповнювали нечисленні добровольці-кияни (здебільшого працювали жінки і навіть діти), а вже потім – полонені німці й мадяри, котрі під наглядом їх розбирали. Утім, задача була вкрай непростою – адже більшість споруд на Хрещатику була зруйнована.

Леоніду на очі траплялись якісь порожні, крихкі скелети будинків, які, мов примари, височіли над сірою масою зруйнованих споруд. Через вікна проглядалося, що, окрім фасаду, далі нічого нема.

Він знав зі шпальт газет, які траплялось йому читати у штабі, що ще до кінця травня 1945 року Хрещатик заасфальтували й добудували колектор під ним – тунель у півтора кілометри завдовжки, де мали проходити усі головні труби і кабелі центру міста. Ці стратегічні завдання були першочерговими, порівняно з відновленням будинків, і газети періодично нагадували про цей «успіх» відбудови.

Але на капітан-лейтенанта головна вулиця столиці справила неоднозначне враження. На фоні гнітючих уламків будинків і справді кидалось в очі те, що Хрещатик уже було заасфальтовано і ніби поділено на клітинки острівцями безпеки для переходу пішоходів і щоглами ліхтарів. Також по шосе весело курсували тролейбуси. На тротуарах виділялися дерева, адже ще минулої осені вулицю обсадили десяти-дванадцятирічними липами, в деяких місцях вони чередувалися з горобиною і, звісно, – з каштанами, символом головної артерії міста. Він завважив, що і про це десь читав.

Однак про те, що ніщо не було готове до початку будівництва, не доводилось ані чути по радіо, ані читати в газетах. Леонід бачив тепер на власні очі, що Хрещатик і досі вкривають

напіврозібрані завали. Він не знав, що – як завжди – на закритих зібраннях партактиву усі нарікають на те, що будівельних матеріалів на такий масштабний проект бракує.

Він спостережливо зауважив про себе, що ніде не видно бодай фундаменту нових будівель за зеленою завісою дерев, ніби спеціально висаджених густо, аби закрити собою руїни. Згадав, що в номері «Блокнота агітатора» саме з'явилася стаття «Київ через п'ять років», де керівництво обнадійливо стверджувало, що спорудження будинків можна буде почати за рік (себто в сорок сьомому) і завершити за п'ять років.

Хай там як, всім мешканцям столиці ще не відомо було, що розбудова Хрещатика почнеться лише наприкінці сорок дев'ятого і затягнеться аж на десять років. І навіть сам Каганович, якого у березні 1947 року буде призначено першим секретарем ЦК КП(б)У, спеціально для організації та проведення «операції Вісла», в перерві між депортаціями до Сибіру українців, прибувши з нетривалим візитом у 1947 році до Києва, на нараді в міськкомі партії скаже таке: «Ну, знаєте, довгий час тримати рани відкритими не можна. Адже, хоч вони агітують проти німців, настане час, коли усе це почне агітувати проти нас. – В цей момент в залі почався галас. Однак Каганович нікого не боявся. Особливо київських урядовців. – Що ви за господарники? Чотири роки минуло! Чому нічого не робиться?»...

А зараз Льоня просто думав: «Значить, не збрехала...», згадуючи слова сусідки. І йому боліло, бо Хрещатик – то був не якийсь ідеологічний символ, а рідна вулиця з дитинства.

* * *

Звісно, будинку, в якому колись була крамниця, де працював Миха, також більше не було. Льоня хотів побачити будь-яку розруху, лише б щось залишилось. Це було б хоч якимсь доказом, що його товариш живий. Нехай з пустими полицями, що виднілись із порожніх зіниць широких вікон. Нехай навіть без полиць...

Льонин апатичний настрій після побаченого Хрещатика якось ураз перемінив його внутрішньо – щось обірвалося.

Звідкись з'явився чорний кіт і почав тертися об ногу. Капітан-лейтенант знесило сповз на землю і почав гладити тварину¹⁵. Потім ще раз поглянув на залишки центральної вулиці міста і подумав: «Яке руйновище... Навіть околиці більше вціліли». Кіт мурчав, і Льоня вирішив віддати йому свій обід – тридцять грамів ковбаси на шматку хліба, які купив у закусоchній по дорозі, куди моряк зайшов зранку. Кіт з'їв і ковбасу, і хліб. А потім почав лашитися до хлопця, просячи ще. «Ет, хитруне, як мед – так і ложкою?» – Леонід почухав kota за вухом і спробував підвестися. Однак утома від прогулянки і спека на вулиці зробили своє – він вирішив посидіти в затінку ще пару хвилин.

Трохи правіше перед ним простягалась площа Калініна¹⁶. Звісно, і вона лежала в руїнах. Капітан-лейтенант розстебнув гімнастерку і потер долонею спітнілі під тільняшкою груди. Йому щосили закортіло курити.

– Пробачте, шановний... – звернувся він до першого стрічного, ймовірно, його однолітка, що чимчикував, підмітаючи широкими флотськими штанинами пилюку.

– Га?

– Вибачте, чи не знайдеться сигаретки? – запитав Леонід ввічливо.

Чоловік витріщився так, що капітан навіть злякався такої реакції.

– Льончику, ти?! От тобі й на! Е-ех! – І перехожий... заспівав фронтову пісню і почав гопати просто посеред вулиці:

---

¹⁵ За іронією долі, саме цей будинок першим побудують під час відновлення Хрещатика. Він викличе неабиякі суперечливі дебати своєю архітектурою доби пізнього сталінізму.

¹⁶ Сучасний Майдан Незалежності.

*На побывку едет
Молодой моряк,
Грудь его в медалях,
Ленты в якорях!*

Леонід витріщився на чоловіка. І упізнав! Перед ним стояв... Миха, Михайло! Той самий, до якого, з острахом почути недобрі вісті, він чимчикував. Той самий, що з ним, малим, жадібно поїдав хліб, куплений батьком Алі. Тоді всі дерева були великі – бо всі діти у дворі були приблизно одного віку. Для них не існувало ні національності, ні соціального статусу, чи рангів.

Але потім часи змінилися, і поки Льоня продовжував гризти граніт шкільної науки, Миха почав прогулювати школу. Сяк-так учився. І то недовго. Бо, як тільки йому виповнилося п'ятнадцять, пішов працювати в комісіонку до родичів на Хрещатику. Подейкували, він промишляв ще дечим – крадіжками і аферами. Але Льоня тому не вірив – розділена навпіл ще гаряча цілушка хліба поєднувала. Однак відтоді дерева стали нижчими...

* * *

Хлопці обійнялися.

– Та тримай, тримай, ось тобі «Казбек»! Як ти? Про батька твого чув. Усі знають. – Миха поглянув кудись убік, а потім нахилив голову, йому також боліло. – І про Алю знаю. Я, Льоню, про всіх усе знаю. – Він випростався, пересмикнув плечима і якимсь недобре усміхнувся кутиком вуст. – Якщо тобі тре' якась допомога...

– Ти служив? – запитав капітан-лейтенант прямо, сам не знаючи навіщо, мабуть, щоб перервати його слова і пропозицію про допомогу. Льоні здалось – він уже знав відповідь.

Миха хвацько зсунув кашкета на очі:

– Слава богу, милував...

Леонід зрозумів: приятель жонглює словами, немов наголошує, і це означає, що він поза системою.

– Я, власне, саме тебе шукав. Про тебе ж ніяких чуток не було.

– Чи я живий?

– Ну, так... Послухай, – після паузи проказав Льоня і простягнув руку до плеча товариша. – Мені байдуже, чи ти служив. Розумієш? Ти – мій друг, і я...

Миха, що сів навпочіпки навпроти, підвівся і зібгав його в обіймах:

– Друзяко, я тобі потім усе розповім. Я такий радий тебе бачити! Шкода, що твій батько... Жаль Алю, її батька... Усіх шкода, – Миха красномовно розвів руками в різні боки. – Але ми з тобою, старий, живі! Розумієш? Ходімо вип'ємо.

Льоня трохи затримався з відповіддю:

– Та, власне, я збирався зайти до університету...

– Облиш, – махнув долонею Миха і закурив, насупивши брови. – Нащо дивитись на ті головешки? Їх німці спалили, коли відступали. Зрозумій: тре' тільки в майбутнє! Тільки туди!

Розділ третій. Миха-моряк

Після двогодинної розмови за теплим «жигулівським» на схилах Дніпра Леонід вже був цілком обізнаний щодо тих, кого називали блатними. Миха розповідав йому такі речі, які капітан-лейтенанту, може, й не хотів би знати.

– Старий! Ой, ну тобто...

– Та називай мене просто інвалідом. Так буде точніше...

– Та припини ти! Очухаєшся, знайдемо тобі ще кращу за жидівочку Алю...

– Облиш! Якщо хочеш називатися моїм товаришем, – гостро увірвав його Леонід.

Минула перша радість зустрічі, почали вилазити усілякі розбіжності між ними. На якийсь час вони замовкли, посьорбуючи пиво з бідончика, куди його налила приятна продавчиня кіоску. Попахувало це все непом з його дитинства, правда, продукти по картках, а пиво – будь ласка, на тобі. Його вдосталь.

Нарешті Михайло вирішив перервати мовчання:

– Вибач, старий. Не хотів тебе образити. Війна, знаєш, мене якось змінила. Став жорсткішим. Не зважаю на соплі. Та й дружки... Поділ – це не Липки.

– А чого ви туди переїхали?

– Як чого? Ну ти й... Хе-ех! – Миха засміявся, обіпершись руками в коліна і крутячи головою туди-сюди. – Не знаю, як там твоя тьотя Зіна, чому з голоду не здохла, а я ось точно сконав би, якби лишився в центрі. Ти зрозумій: там не так усе. У нас там свої люди, хоч і викинуті на обійстя, нещасні, але чесні по-своєму. І у нас там свої закони. Ось ти, наприклад, знав, що після відходу нашої армії ще в сорок першому ніякого продовольства місто не отримувало аж до визволення?

– Ну, так, – кивнув Ляня. – Зіна Яківна повідала.

– Так от. На околицях – Куренівці, Святошині та подекуди й у нас, на Подолі, були городи, і можна було дістати якийсь хавчик. Хоча городи й доглядали люди, але щось ми їли. Та й київські ринки під час окупації продовжували працювати. Правда, приходилось обдирати фраєрів... Зваж: за їхню місячну зарплатню можна було купити буханку хліба на Євбазі. Тож знаєш, скільки та хлібина коштувала? Скажу: 300 окупаційних карбованців! А середня зарплатня – 400. Але й це не головне... – Миха махнув рукою і зиркнув, розмірковуючи, чи казати. – Я в армію просто не хотів, розумієш? Ніколи не хотів. І всі ці «а ти записався?», усі

ці плакати, пісні... Бо я єврей! Точніше, – поправив він себе, – українець єврейського походження. І мене не так-то просто обдурити агітпропом¹⁷. Родичі мої всі дременули з Києва. Щоб ти знав, дядько мій – з УПА, і я міг би цілком стати українським партизаном. Бігати по лісах, у землянці жити? Я з матір'ю залишився, бо стара вона в мене була, щоб від'їжджати... Та й сам я завжди хотів щось продавати, вимінювати, просто жити... Жити! – Миха вдарив себе в груди дебелим кулаком. – Розумієш? Не воювати. А я тут прописаний, то мене б загребли. О такі-то діла...

Леоніда це приголомшило. Він навіть зіп'явся на ногу, хоча його вже трохи хитало від випитого пива. Він обіперся об дерево. Кінець серпня в Києві видався дуже теплим. Так завжди було аж до жовтня: сонце ніби не хотіло віддавати місто холодній окупантці-осені і пражило так, ніби й не збиралось відступати.

– Та давай лапу, – Миха допоміг товаришеві сісти на колоду. – Ти чого?

– Давай не будемо про твоїх родичів, що драпали, про пограбованих фраєрів, гаразд? Бо, виходить, поки я бився в лавах армії, ти ховався по закапелках. А за тебе інші гинули!

Миха нічого не відповів. Тільки запалив цигарку, зиркнув на похмурого товариша. Леоніда розвезло від пива і також потягло на одкровення:

– Ми з тобою таки різні... Я навіть не уявляв, наскільки. Я, приміром, ось не можу знайти своє місце в цьому... – Він не знаходив потрібних слів і, хапаючи повітря ротом, тільки мовчки розвів руками... – у цьому місті. У Києві, розумієш? Я залишив його іншим – квітучим, пахучим, мов коровай, коли весною тридцять восьмого поїхав до Севастополя поступати в мореходку. А потім оборона Києва, клятий «київський котел»... А я ж тоді ще в жодних боях не побував... Нас, зелених хлопців, одразу кинули на передову. Я навіть не усвідомлював, що я воюю в рідному місті. Мій бронекатер підірвали, а я втратив ногу. Чи можна сказати, що я воював? Мені так соромно було в шпиталі... Бо вже від мене ніякої користі батьківщині, і що на фронт – зась... Ти розумієш? – Льоня махнув рукою. – Ет, нічого ти не розумієш... Бо на фронті не був. А там – усе інакше. Тобі дають наказ – і ніколи, ніколи навіть щось подумати. Ти – просто гвинтик в руках командування, частина величезної машини. Але життя віддати не жаль, ти навіть прагнеш померти в священному бою. Але втратити ногу? Це так жалюгідно...

Льоня скривився і задивився кудись удалечинь, де тепер була спалена німцями пустка, туди, де ще малим бавився на сонячному пляжі квітучої київської Венеції. У нього була мама-красуня, з довгою каштановою косою, яку так і не відрізала на пошану моді, і батько в пілотці, хвацько змайстрований з газети, і з шахами під пахвою. Десь там над ними завжди витали поети Срібного віку, котрих мама і тато цитували наввипередки, немов змагаючись. Сміх, музика Шопена, обожнювана мамою...

– Я про серйозні речі хочу розповісти тобі... – насупився Миха, дістаючи фляжку з горілкою з кишені своїх широких штанів і надсърбуючи. – Гадаєш, нам легко було? Ти знаєш, як визволяли Київ?

– Ну, звісно, знаю... – Леонід похмурнішав і також приклався. Хоча й відчував, що запивати пиво горілкою – то вже занадто. – Я тоді вже в штабі служив. У нас багато про це говорили, – сухо додав.

– А знаєш, – гостро примружився товариш, – скільки в тому Дніпрі, на який ти зараз дивишся, людей загинуло, коли його форсували? Знаєш, що газети... Ех!.. – Миха затнувся. Але потім-таки вичавив: – Брешуть вони всі! Знаєш, скільки наших полягло?.. Я тоді з хлопцями ще обручки з мертвих знімав. І знаєш, скільки цих пальців було?.. Не порахувати. Парняги нашого віку, може, й не мріяли, як ось ти, померти в «священному бою», – скривив він глумливо рота.

---

¹⁷ Мається на увазі відділ агітації і пропаганди ЦК КПРС.

Капітан-лейтенант зблід, але вирішив ніяк не коментувати слів Миши. Все одно не переконає. Однак він знав, звісно, знав про Ватутінський наступ. Чи було це виправдано? В ставці говорили, і говорили багато. Звісно, що так. І ніяк інакше. Про те, що втрати сягали по рівноцінності сталінградським, тобто два мільйони осіб (але що з ворожої сторони лише четверта частина загиблих – звісно, замовчували).

– Чи мені не знати? Я ж кажу, що ногу втратив у тій воді. Просто трохи раніше. Десь, може, плаває зараз. До якого берега прибилась, і її пси обгризли, – гірко пожартував він. Лёня уже відчував, як довкола все гойдається. А коли спробував порухувати бики Ланцюгового мосту, то нарахував сім замість п'ятьох, як воно мало бути¹⁸.

– Які пси? – Миша знову недобре зиркнув. – Ех ти! – хмикнув, похитав головою з боку в бік.

Він добряче сп'янів від горілки. Почувався вільніше. Кудись зникли всі його босаяцькі замашки і все те, набуто на «дні». Повільно, обсмикуючись та обтрушуючись від дніпровського піску, Миша підвівся з пенька, випростався на повен зріст – високий, дебелий – і подивився Леонідові просто у вічі:

– Добре, що Ватутін здох після нападу наших, – промовив. Двадцять дев'ятого лютого сорок четвертого, коли робив огляд частин фронту на Західній Україні... Біля села Милятина Острозького району його перестріли вояки УПА. Була стрілянина, Ватутіна поранили, багато крові втратив. Ну й слава богу – це йому за битву дніпровську, паскуді... Він потопив сотні тисяч...

Леонід перебив:

– Але як ти...

– Що, звідки знаю? Пташка наспівала. Я ж кажу тобі: маю там рідню... Ет, не важливо, – відмахнувся Миша. – Дурень, він відмовився від ампутації. Так йому і тре!¹⁹ І ще дещо... – Він примружився. – Ось усі знають, що жидів зганяли у Бабин Яр. А ти в курсі, моряче, що в тому Яру розстрілювали всіх негодних твоємулюбому Кобі? Чув про українських націоналістів, розстріляних там само? Шістсот українців, членів ОУН, серед яких – очільниця Спілки українських письменників – Олена Теліга, також там лежить, у тому Яру. Так що я, українець єврейського походження, можна сказати, постраждав двічі.

Миша стис кулаки і хрипко засміявся, намагаючись подолати зняковіття від невдалого жарту.

– Послухай, старий, ти ж знаєш... – Леонід відчував, що мусить зупинити його, так само, як і у відвертій розмові із Зіною Яківною. Адже був день. Звичайнісінький київський день. Але навіть у піску були «вуха». А всі знайомі йому близькі люди, немов змовившись, не бажали мовчати. Капітан-лейтенант подивився туди, де була дорога, там, голосно пирхаючи, їздили машини.

– Ти не повинен цього говорити. Ніколи. Зрозумів? Бо я цього не терпітиму. Закон моря.

М'яко, але вагомо поклав долоню на плече Михайлові. Той трохи похитнувся під його рукою:

– А ти хоч знаєш, як жилося нам при німцях? Ось ти розповідаєш мені тут про своє, про те, що хотів там за когось померти, та лише втратив ногу. Це так жалюгідно, вибач мені на слові. Просто жалюгідно... Геройство оце твоє, – Леонід хотів було встати, але Миша твердим жестом знов всадив його на пенюк. Вони обидвоє вже хильнули зайвого і хилиталися. – Нас твоя Червона армія залишила напризволяще. Ти гадаєш, лише тобі дісталось? А ми тут їли листя з кульбаб із сіллю і технічним мастилом. А спочатку поїли всі калачики, котрі росли

---

¹⁸ Ланцюговий Миколаївський міст – перший постійний міст через Дніпро. Зруйнований двічі: 1920 року польськими військами та 1941-го – підрозділами НКВС та 37-ї армії.

¹⁹ Насправді консилиум лікарів вирішив здійснити високу ампутацію лівого стегна. Внаслідок сепсису Ватутін невдовзі помер у київському військовому шпиталі.

в дворі під водокачкою. Варвара Олександрівна відтягувала нас від них, коли ми їх зрізали під самісінький корінець, адже то вона їх саджала. А згодом вона сконала від голоду. І вже не обурювалась, коли ми поспилювали всі дерева у дворі. А я носив мамине золото за безцінь у комісійний магазин, аби купити їй ерзац-хліба. Носив шмаття до села і вимінював на харч. А потім уже не було що міняти, а мати вже не вставала...

* * *

Цей діалог міг закінчитися сваркою або й навіть скупими (чого гріха таїти?) п'яними сльозами. Однак раптом щось недалеко вибухнуло, у такий спосіб увірвавши розмову чоловіків.

Шубовснуло, неначе морська міна. Леонід автоматично зігнувся в три погібелі і навіщось прикрив голову руками. Враз протверезішав. Отямився за хвилину і почалапав за Михою, бо той вже біг на звук вибуху.

Над самим урвищем, де з води виглядала підпора від мосту, скупчилася пацанва. Друзі підійшли ближче, і стало зрозуміло: розірвалася міна. Хлопчаки почули недоладне шаркання ноги інваліда і обернулись. Побачивши двох дорослих чоловіків, хтось із шпани гукнув: «Дядечки, не говоріть нікому!» – і всі кинулися навсібіч.

– Що робитимемо, Михо?

– Те, що вони й сказали. Не говоритимемо нічого.

– Але ж так не можна! – запротестував Леонід.

– Можна, камраде, можна. Ти скоро визнаєш багато такого, що нині можна. – Михо вже опанував себе і хитро всміхався.

Якийсь хлопчина стояв по пояс у воді.

– Ну, а ти чого не втікаєш? – запитав Михо.

– А мені нема куди, та й я нічого не боюсь, – гордо випростався хлопець. – То я міну знайшов під отим мостом, Русанівським. Один прольот не вибухнув, і німці повітягали звідти міни з толом. Я й украв кілька. Бо їсти хтілося...

– І що ви з нею робили? А якби вона вибухнула? – поцікавився Леонід.

– Ет, пусте! Один хлопець тримає міцно між колінами, а інший голкою сковирює сюду. Усього й ділов! – сплюнув хлопчина. – А тоді тільки скрутити детонатор, і діставай тол. Зараз, знаєте, скільки би риби догори животами поспливало?

– І давно промишляєш? – запитав Михо.

– Як дід від голоду помер, а квартиру віддали якимось прийшлим з Вінничини... А що вам тра? – Хлопець уже сполохався. Ці розпити його зачепили, і він націлився дременути.

– Стривай... Та постривай ти! – гукнув навздогін Михайло. – Ось на, буханка хліба. Свіжого. Непереливки буде – приходить до Житнього ринку. Запитаєш Миху-моряка. Я тебе пристрою...

Хлопчака вмовляти не довелось. Він вихопив хлібину і швидко втік.

– Ти бачив... Як тваринка якась... – проказав Михо. – Слухай, я теж моряк. – При цьому він хвацько затанцював, підтримуючи руками широкі штанини, і тицьнув на свою тільняшку, що виглядала з-під піджака. – Ми таки не даремно зустрілися. Ми хоч і блатні, але, як і ви, – особливі, безстрашні. Ти пробач, старий. Сам же сказав: ніяких споминів, і все'дно весь час згадували минуле. Все! Більше не будемо.

– Домовились. Слухай... А як тебе не загребли оstarбайтером до Німеччини?

Михо похитав головою, ніби хотів сказати: «Як мед, так і ложкою». Однак махнув рукою: «Гаразд... розкажу».

Він увівся на поваленому дереві і почав розповідати.

«Горе-остарбайтер»

– Усіх відправляли. Всіх, хто залишився в окупованому Києві. І уникнути цього було ніяк, бо списки всіх пожильців зберігалися в будуправліннях. Спочатку я брехав, що приходжу до мами в гості, а сам живу в гуртожитку при «Ленінській кузні»²⁰, аби не потрапити в той клятий список. Одначе кербуд – хитра бестія, – невдовзі розвідав, що я залишаюся на ніч, і ніякий я не інженер. Що ж... Аби не доніс до військкомату – довелося віддати останню тисячу «ленінців»²¹. Я вже зніхався з подільськими блатними, ми облавами прочесували дрібні крамниці, що під час окупації обслуговували фриців. Проте головним був прибуток, що «капав» із базарщиків. Ті торгували, а ми їх буцімто кришували. Щоправда, не так захищали, як «бомбили».

За цими словами Миха розплився в посмішці. Відчувалося, що йому подобались ті часи, дарма що окупаційні.

– Але потім стало гірше: невдовзі після початку окупації почався голод. Німці, ясно, нас не годували, а радянські солдати, коли відходили, кажуть, не тільки підірвали мости і пошкодили водогін, а ще й спалили вагони із зерном. Ті, котрі не могли з собою вивезти. Німці почали робити регулярні облави, і тут ось заковика й виникла.

– Облави? – перепитав Льюня.

– Ну, так. Усіх зганяли на біржу праці, де нас зареєстрували, а потім усі мусили щодня навідуватися за відмічанням явки в спеціальних картках. А якщо ти не хочеш примусово працювати – це саботаж, за це – розстріл. Отак. А робота рабська, копійчана. Або мости підірвані йди лаштуй, або хрещатицькі завали розбирай. Спочатку бажаючих не було. Ані на ту роботу, ані на німецьку, заробітчанську.

Тоді німці почали регулярно робити облави. Просто на вулицях, себто в людних місцях, найчастіше на базарах, де ми з пацанвою промишляли. Підїжджали вантажівки, перекривали відступ, і фрици починали прочісувати натовп на предмет придатних до роботи людей. А потім – прощавай, Києве! Більше ти рідних не побачиш. Хоча ні, стривай... – Миха потер лоба, ніби щось пригадуючи. – То вже пізніше була задіяна така практика. Десь у сорок третьому. Але я вже не розрізняв особливо. Мама захворіла від голоду, і я крав, лупив, залякував – чого я тільки не робив, аби дістати для неї щось поживне. А потім її не стало, і весь той калейдоскоп подій змішався...

– Не важливо, Мишо, – промовив Льюня. – Розкажуй далі.

– Ну а що розказувати? Здається, взимку сорок другого в газетах почав з'являтися заклик до того, аби працездатні вирушали до Німеччини. І стояв лютий мороз такий... На вулицях повільно конали голодні, поміж них їздили фрици на машинах з водіями і лярвами, котрі погодились під них лягати за шмат ковбаси...

Ми з пацанвою спостерігали за тими нещасними. Заробітчан відправляли з центрального вокзалу. Можна було побачити ті «телятники»²², в яких німці обіцяли годувати гарячим тричі за подорож. – Миха сплюнув і скривився. – Уникнути тієї «казкової» подорожі в заморські краї було ой як тяжко...

Існувала рознарядка з кожного району на щоденну кількість «телят» у ті вагони, що мали їхати до Німеччини. Рятувала арбайтскарта²³, однак, ну ти зрозумів, вона мені не світила, а грошей дістати вже не було де. І ось якось іду я в своїх кльошах, пилюку підмітаю на Євбазі. Райончик взагалі-то не мій, але ж пацанва послала, у них все схвачено. А ти не сперечаєшся. Просто йдеш і робиш, що сказали. О! – Миха схопив Леоніда за рукав кітеля і емоційно потряс. – То як ти там кажеш? Накази не обговорюють...

²⁰ Сучасна назва заводу «Кузня на Рибальському».

²¹ Червінці із зображенням Леніна.

²² Закриті товарні вагони.

²³ Посвідчення особи з щотижневим службовим штампом про перебування на роботі.

Той хотів було щось відказати, однак Михайло продовжив:

– І тут мене пов'язали і в вантажіку запхали. Опам'ятався вже на ринку праці. Ззовні охорона, всередині охорона. Кажуть, прямуйте в кімнату номер чотирнадцять. Ну я і пішов. Дивлюся туди-сюди – вийти зась, а так – ходи собі туди-сюди, скільки влізе. Я почав спостерігати. Заходять в одну кімнату, всі заходять. А звідти вже не виходять – пакують їх, «теляток», у вантажівки, а потім уже, значить, у вагони. Я собі й думаю, як би звідти змитися. Мізкую, не поспішаю. Потім згадую, як читав у газеті, що шефа біржі праці зовуть Гоппе. Доктор Гоппе. Заглянув у сусідній кабінет і мимохідь німецькою питаю: «А де кабінет доктора Гоппе?» Медсестра зиркнула на мене і каже: «На другому поверсі». А я їй, як ні в чому не бувало: «Данке шьон» і пішов собі шукати. У кабінеті тому сидять дві секретарки, гарненькі лялечки. Я до них: «Дівчатка любі, а де ж ваш начальник?» Вони дивляться на мене, кліпають мовчки. Тут я їм про матінку почав розповідати. Видумую на ходу, мовляв, матінка моя хворіє, тому я не можу нікуди поїхати. Ходив на базар хоч за якимись харчами, отам мене і загребли. Одна зжалілась наді мною, щось своїй товаришці прошепотіла і каже: «Сидіть тут. Якщо вийде такий високий, у пенсне, можете у нього просити. Ото і буде наш начальник».

– Ти ж ніби поганенько німецьку зі школи знав, хіба ні?..

– Ех ти! – Миха розсміявся. – Коли хочеш жити – піднімаєш із глибин усі свої ресурси, як той Каменярь.

– Хто-хто? – запитав лейтанант.

– Поет український. Ет, не важливо! – відмахнувся Миха. – Слухай далі. І ось уже вечір надходить, і я став побоюватись, що мене поженуть до товарняка, і я не дочекаюсь доктора Гроппе. Аж тут з кабінету вийшов він. Сплутати неможливо: брита макітра, немов дзеркало, вилискує, пронизливі крижані очі за круглими скельцями пенсне. І я – до нього: «Докторе Гроппе, перепрошую, що вас турбую, однак мене помилково забрали з базару. Я працюю на вашому заводі, USMA. Прошу мене направити до медичної комісії». І це все чистою німецькою, розумієш?

– І що було далі? – Ляоня напружено сидів напроти Михи і все більше занурювався в його історію.

– Так. Далі... А далі у того доктора два помічники сидять у кабінеті: один німець, а другий – українець. І нікого вони на медичну комісію не направляють. Усіх – на Керосинну²⁴. А звідти до Німеччини. – Миха махнув рукою, – близько, дуже близько, мій товаришу... І тільки якщо у тебе сифіліс, короста, або ти харкаєш кров'ю – тоді не їдеш. Подихай тут. Дивиться на мене той Гроппе. А потім каже: «Люблю сміливих» і ламаною російською додає: «Смелост гарада берьот». Так, здається, у вас кажуть переможці?» Сміється, а тут виходять німець та українець. Я думав – все, гаплик. А потім подивився на його помічника, того, що українець, він залишився оформляти мене, і благаю: «Змилюється, братчику. Я ж – свій. Усі мої зараз воюють з радянськими солдатами по лісах Волині...» І заспівав, їй-богу, затягнув так щиро:

*Ой, що ж то за шум учинився, гей,
Що Комар до повстанців зголосився!
Зголосився Комар до повстанців, гей,
Щоб кусати москалів-голодранив.
Щоб кусати москалів, ще й німоту, гей,
Щоб прогнати з України ту голоту...*

---

²⁴ Сучасна вул. Шолуденка.

Той зиркнув на мене і мовить: «По лісах, кажеш? Ану як назвеш мені українського командира нещодавно сформованого «Нахтігаль» – відпусти»²⁵. А я йому не тільки прізвище назвав, а й кілька його позивних!

Тоді той мовчки щось чиркнув в документах. «Іди, – каже. – Ось тобі аусвайс на підставі розпорядження доктора Гроппе і медкомісії. Щоб я тебе більше тут не бачив».

І я побіг додому, ти чуєш? Ніг під собою не бачив! Прибіг і кажу мамі: «Ти не повіриш, звідки я сьогодні виборсався!» А потім сів на підлогу та й плачу: згадав, що неньки вже немає. До кого мовив? Мо' до духа святого? Не знаю...

* * *

Миха замовк і невдовзі поглянув на Льоню. Той сидів на поваленому дереві і дивився на Дніпро, схрестивши руки на грудях. Теж мовчав. Вигляд у нього був невеселий, і Micha подумав, що таки не лише йому дісталось непереливки в казані війни.

– Ну, – кивнув Micha, – а ти?

– Я ж кажу – декілька днів на фронті. І все. Моє життя скінчилось... – не дивлячись на товариша, буркнув моряк. – Після шпиталю в штабі працював...

– Людське життя – це драма. Бо ми завжди помираємо, – продекламував Micha.

– Занадто по-філософськи як для блатного, – хмикнув Льоня.

– То мама казала. Перед смертю. Ніби втішала... Або готувала мене до свого відходу.

Льоня ніяково зиркнув на Micha і хотів було щось додати, але не встиг.

– На, тримай, і для тебе у мене залишилось дві хлібини, – промовив до товариша Micha.

Льоня знітився:

– Та не тре'... Я десь знайду...

– Ти-то знайдеш. Я не сумніваюся. Але для початку тобі треба документи всі зібрати і тицяти-ницяти по різних комітетах, інстанціях. А ота жидівка, ой, пробач, тьотя Зіна, голодна, либонь. Це не тобі. Це їй. – Micha тицьнув дебелим пальцем на хлібину, що вже лежала перед капітан-лейтенантом.

– А де ти стільки хліба дістав?..

Схоже, Micha вже прийшов до тями і повернув собі колишню задеркуватість та запал.

– Ет... ну, ти й дурний, кореш! Хлібокомбінат із босотою навідали.

Потім, не чекаючи подальших заперечень, Micha хвацько насунув кашкета собі на лоба і відчайдушно вигукнув, відбиваючи черевиками чечітку під ритм «Яблучка»:

– Ех! Якби за п'ять років до цього знав, як то воно буде – об'їдався б досхочу в «Червоному маку»²⁶. Та хто ж знав...

Потім Micha гукнув Льоні на прощання: – Нас мало, але ми в тільняшках! – підморгнув і розвернувся довкруги себе, здійснюючи пилюку довгими штаньми. А тоді швидкими кроками пішов нагору, до дороги. І шукай вітру в полі...

* * *

Однак дотемна Леоніду не судилося потрапити додому, до тьоті Зіни. Його пригоди в Києві продовжились, коли капітан-лейтенант піднявся від берега Дніпра до зарослого Набережного шосе з іржавими трамвайними рейками і зрозумів, що трамвая, що ходив від Ланцюгового мосту, більше не існує.

---

²⁵ Йдеться про Романа Шухевича («Дзвін», «Чернець», «Тарас Чупринка») – члена галицького крайового проводу ОУН. Він був командиром українського військового підрозділу в складі іноземних легіонів вермахту (1941–1942 рр.).

²⁶ Відоме кафе, що розташовувалось на вул. Карла Маркса.

Хлопець стояв на тому самому місці, де до війни іноді з мамою вони чекали на трамвай, аби з прогулянки біля води поїхати на Липки, і усвідомлював свою безпорадність. Аж раптом коло нього зупинилася стара вантажівка.

– Куди тобі, моряче?

Леонід зрозумів, що його впізнали по кітелю, яким він обережно прикривав хлібини під пахвою.

– Та ось... Думав на трамвай сісти...

Рудий водій із кирпатим носом у вицвілому цивільному одязі прищулився на сонці і щиро заусміхався:

– Ну-ну... Тоді ще треба почекати, як рак свисне.

«Ех, – подумав Леонід. – Або пан, або пропав!»

– До університету мені треба...

– То сідай. Тебе за милу душу підвезу. У мене син пропав безвісти в наступі Ватутіна.

Льоня знітився. Про себе відмітив: «Знов цей наступ...» Хотів було сказати, що йому дуже жаль, але не встиг. Кирпатий дядько помітив його зникання:

– Та чого ти... Це життя. Он моя жінка вже другого під серцем носить. Сорок рочків бабі. Ніхто й не сподівався. А батюшка у церкві так і сказав мені: «Відпусти на небеса його душу. Зла не тримай і на долю не нарікай. І Бог помилує». І що? Ось уже третій місяць, як вагітна. Добре, хоч не раніше. А то б не прогодував... Та й зараз не солодко. Зрештою, родичі з села трохи допомагають. Недавно сестра приїздила – сала привезла... Отаке...

І водій заусміхався щасливо. Леонід зрозумів: він знає, що син уже не повернеться.

– Відспівали?

– Та що ти!.. Він же безвісти ніби як зник. – І дядько враз похмурнішав, насупився. Було видно, що думає не про хороше.

Капітан-лейтенант спочатку не хотів, але наважився:

– І я там був. Ми сімдесят діб захищали місто. На жаль, так і не втримали позицій...

Водій кивнув. До парку їхали вже мовчки. Кожен думав про своє.

Розділ четвертий. Три буханки хліба

Леонід так любив той університетський сквер, який часто навідував батько, але шкодував, що не потрапив на відкриття пам'ятника Шевченку в березні тридцять дев'ятого, приурочене до 125-річчя від дня народження поета. Одночасно з відкриттям пам'ятника його ім'я було присвоєне Київському державному університету.

В кінці 30-х років у Києві розпочався просто-таки будівельний бум. Місто неначе готувалося до втрати половини історичних будинків.

Першого травня 1939 року Аля ходила дивитися на урочисте відкриття Центрального універсального магазину, який був побудований на розі вул. Леніна²⁷ і Хрещатика, про що в листі захоплено писала Льоні. А на Червоноармійську²⁸ вони з батьком і Семеном ходили дивитися на гігантське будівництво Центрального республіканського стадіону, який мали здати в неділю, 22 червня 1941-го. Листа, в якому йшлося про цей стадіон, Леонід отримав останнім. Він якимось дивом дійшов до нього. Потім листів від Алі вже не було. Адже ця дата, 22 червня, виявилася фатальною – почалася війна. І тому стадіон був урочисто відкритий лише після війни і, очевидно, з принципу – саме 22 червня. А квитки, продані на футбольний матч п'ятирічної давнини, діяли для тих, хто їх зміг зберегти.

Про це Леонід вже дізнався від Зіни Яківни, але бажання поглянути на стадіон в нього не було.

Інша справа – університетський сквер. Місце його дитячих прогулянок із батьком...

* * *

Капітан-лейтенант пірнув у спогади, поки роздивлявся пам'ятник Шевченку і червоний корпус, який виявився все ж не «головешкою», як висловився Миха, а цілком пристойною будівлею. Студенти і абітурієнти, ймовірно, щойно зараховані до університету, вже ходили навкруги, і декотрі заходили всередину. А отже, університет функціонував.

---

²⁷ Сучасна вул. Богдана Хмельницького.

²⁸ Сучасна вул. Велика Васильківська.

Потроху вечоріло. Леонід сів на лаву коло пам'ятника і роззирнувся навкруги. Проходні серпневі алеї парку не були порожніми. Багато містян висипало погожого вечора на прогулянку. Навпроти нього сиділа закохана парочка. Дівчина була в кумедному зеленому береті з довгим хвостиком – «іждівенцем», як такі тоді називали, що, немов антенка, стирчав убік, та в носочках з босоніжками. Лёня цю моду знав. Так і до війни дівчата вдягались. Зараз більше вже бачив їх без носочків, а їхні сукні – з глибшим вирізом. Замість кіс – хвилясте волосся і чубчик, накручений валиком спереду, або дві коси, перехрещені на потилиці, – то вже була німецька мода... Ніби на зміну панянкам-школяркам прийшла мода на дорослих дебелих жінок. Таких собі «радисток». Вони носили піджаки з чоловічого плеча і підперізували їх широкими пасками. Міцні і без демонстрації дівочості, скоріше, з неприкритою сексуальністю. З військовою виправкою, нагадуючи чоловіків, дарма що в спідницях до колін. Іронія долі: на вулицях звільненого від фашистських окупантів Києва повсюдно квітла німецька мода. Навіть журнали німецькі позалишались, і дівчата шили собі сукні з такими гіпертрофовано широкими плечима, що навіть військові позаздрили б. До речі, ті також віддавали перевагу широкому розвороту плечей у кітелів, бушлатів. Лёнько навіть помітив, що в гімнастерках у мужчин були підплічники.

Капітан-лейтенанту пригадалося, як його дивом врятували від зараження крові. І врятувала його ось така квітуча медсестра з великим бюстом, нахиленим над ним, як у отої панянки, що зараз сиділа навпроти нього.

Хлопець хотів відволіктися від своїх спогадів, але вони наздоганяли його кожного разу, коли він залишався наодинці з собою. І навіть просто під час зустрічей зі знайомими і близькими йому людьми вони неодмінно починали говорити про війну і окуповане місто.

Капітан-лейтенант подумав, що в цій ситуації повоєння – це неминуче.

Потім йому спало на думку: «А може, то лише для мене усе так ріже око в місті? Може, я занепадницький песиміст?» Він усміхнувся сам до себе і на повні груди вдихнув тепле, лагідне київське повітря. Коло його ніг приземлився жовтий лист. Осінь вступала в свої права.

Лёня накинув на плечі кітель. Під вечір стало свіжіше, хоча кінець літа сорок шостого був ані теплішим, ані прохолоднішим за будь-яке інше літо в Місті. Леонід іноді думав про Київ, як Булгаков, – з великої літери. Ви можете запитати: «Хіба можна думати про місто, уявляючи, якими літерами воно написане?» Для нього це не було дивиною. Ще навчаючись у школі, він усвідомив, що бачить слова. Іноземні мови давались йому напрочуд легко, він вчив ті слова, мовби граючись. Дарма що не любив лінгвістику і філологом ставати не хотів. Можливо, то був лише юнацький максималізм? Спротив батькової волі? Адже фотографічна пам'ять його ніколи не зраджувала. Він міг би бути визначним спеціалістом з таким хистом. Однак... Господи, капітан-лейтенант і сам не вірив, що став військовим. Всі іспити здавав завдяки фотографічній пам'яті. І навіть вивчив французьку з бабусею завдяки їй. І якби не війна, скоріше за все, таки б вступив на філологічний до батька. «Пробач, тату...» – знову промайнуло в голові. Лёня на якусь мить заплющив очі. Аж раптом коло нього хтось тихо прошепотів: – Привіт...

Він ураз здригнувся. Подумав: «Неочікувано. Мене підстерегли» і подивився довкола. То була дівчина, ні, таки жінка, тільки мініатюрна і коротко підстрижена. Моряк констатував, що дуже худа. Він нічого не встиг проказати до неї, милуючись якусь мить дрібними жовтими квітами на її сатиновій вишиванці, дуже жіночній.

– Я помітила, в тебе дві хлібини... – Жінка зняковіла і затиснула губи. Було видно, що вона примушує себе це казати. Потім подивилася Лёні прямо у вічі і посміхнулася: – Я можу тобі дати трохи городини. І навіть картоплі. Тільки дай мені, будь ласка, половину хліба натомість.

Вона нагадувала косулю. У неї були великі вологі карі очі і безліч дрібних жилок, міріадами розсипаних під тонкою шкірою. Лёнько нічого не відповів. Він дивився на пульсацію

судин на її тонкій ший. Жінка стрепенулась: – Ні! – І тут тільки він усвідомив, що поклав свою руку поверх її. Вона різко підвелася. І лише тут до капітан-лейтенанта повернувся голос:

– Зажди... Вибач. Я замислився. Як тебе звати?

– А навіщо це?

– Ну... – почав він розмірковувати, відчуваючи свою перевагу після того, як йому однією фразою вдалося зупинити втечу незнайомки. – Городина за хлібину – це не рівноцінно. Ми ж не на товкучці. Можу я на додачу до овочів почути твоє ім'я?

І Льонько заусміхався. Йому здалося, що він напрочуд дотепний.

– Гаразд. Називай мене... – Дівчина замислилась. – Давай так. Я пропоную тобі таке. Якщо поцілиш камінчиком в отой сміттевий бак – скажу своє ім'я. А якщо ні – віддаси мені хліб, і все. Отакий ленд-ліз для постраждалої під час війни. Годиться?

– О-о, паняночко... – засміявся він. – Хитра ж ти! Пропоную трохи ускладнити: кожен кидатиме, і ми збільшуватимемо відстань. Хто перший промахнеться – той і програв. Не дивись, що я одноногий. Руки у мене вправні.

– Справедливо, – погодилась дівчина. – Давай так.

І вони заходилися кидати камінці у бетонний бак. Врешті Льонько таки промазав, але здаватись не хотів.

– Зажди! Там уже така відстань, що тяжко не програти.

– Он як? А я гадала, ти чесний. Що ж... – розвела руками дівчина. – Залишусь без хліба. Матиму на увазі, які на флоті хитрі моряки.

– Ох ти ж яка... – Льонько широко усміхався. – Програв – визнаю! Але я дуже-дуже хочу дізнатися твоє ім'я.

– Тоді пропоную наступне. – Дівчина на якусь мить замислилась. – Давай стрінемось через місяць.

– Через місяць?!

– Ну, так. Через місяць... На цьому самому місці. І в цю ж годину! – Вона прудко вихопила з його рук хлібину і похапцем побігла з парку.

«Ет!.. Прудка. Справжня косуля», – подумав Льоня. Першою реакцією було зупинити... А потім він лише махнув рукою. Якщо кидати камінцем міг на рівних, то в бігові, навіть на коротку дистанцію, віддавав першість дівчині, у якої були прудкі дві ноги.

...Потім Льоня ще кілька днів із замріяною усмішкою на вустах згадував Косулю, але та пригода забулася під тиском життєвих обставин.

* * *

Цікаво, подумав він: вже другу хлібину за сьогодні віддав. Йому почало здаватись, що бартерні стосунки зараз у Києві важать більше за гроші.

Леонід зайшов у закусочну і замовив пива.

– Ніколи не бери бочкове. Тільки «жигулівське». І тільки четвертого розливу, – проказав йому якийсь п'яний дядько. І капітан-лейтенант, слідуючи невимовному бажанню, подивився під стіл. І справді: у того в сітці були чотири мокрі, на вигляд холодні пляшки.

– А хіба «жигулівське» на розлив – не той смак?

– Ні. То навіть не «жигулівське». – Чоловік підморгнув і відійшов до іншого столика.

Закусочна була повна. За сусіднім столиком два робітники сперечались щодо перевиконання плану на Хрещатику, заїдаючи горілку пиріжком:

– І все ж, Фімо, послухай мене. Дають понаднормові. Та що гроші! Картки на харчування за першою категорією! Так що... пропоную напружитись. Знаєш, іншого такого шансу...

Тут Льоня відволікся на розмову за іншим столом:

– Я пішов до суду. Ну, як?.. Мені ж ордер видали. Я приїхав – квартиру отримав. Меблі купив, розумієш? Дружину з евакуації ще не дочекався. Мав повертатися на фронт. А вона з дітьми приїхала – квартира вже іншими зайнята. Меблі, які я купив, вони самовільно продали...

Потім моряк прошкандибав до буфетника:

– Налийте дві по сто, – велів. І сам здивувався своєму хриплому голосу. Йому до рук дали надтріснуті чарки з мутною рідиною. Після війни катастрофічно бракувало промтоварів, і посуду в тому числі, отож Льоня змовчав, зиркнувши на таку тару. Пішов шукати того дядька, котрий дав влучну пораду щодо пива. Вийшов на вулицю, але і там його не знайшов. Довелось пити самому. Холодна горілка пішла краще за пиво.

* * *

– Зіно Яківно, а яка тоді була Аля?
– Слухай, Льонечку, ти п'яний. Завтра поговоримо.
– Так, я знаю. І я вперше забув, що я – п'яний інвалід. Я зараз просто п'яний. Розумієте?
– І де ти так устиг...
– Це не важливо... Місць повно. А все ж, яка була Аля?
– Вона була прекрасна, Льоню... Я знаю, що ти хотів з нею одружитися... А тепер – іди спатки. Я сьогодні не хочу знову плакати.
– Зіно Яківно, я приніс вам хліба. Зустрів Миху і отримав буханку просто так...

* * *

Вранішнє сонце було безжальним до людини з похмілля. І воно ніби промовляло: «Вставай та йди». Льонько достеменно не знав, куди має йти. Здається, він заблукав у тому парку Шевченка, куди водив його, малого, батько, і так з того парку і не вибрався.

Знову згадав «київський котел», героїчні дні оборони Києва, битву за Київ (від різних назв сенс не змінювався). Спогади були такими яскравими... Вони накривали його з головою, і він пірнав у них до баротравм.

Ось ніби тільки-но його було призначено командиром бронекатера. Буревійний сорок перший. Війна. А йому минає лише двадцять перший рік. Молодість... Його розвідувальний бронекатер типу «Д» (себто дозорний) старший за нього на чотири роки. Побудований в Америці компанією «Муллінс і К^о» на замовлення військового відомства. Німці його вже захоплювали у вісімнадцятому і використовували як сторожовий катер. Залишили. Потім він брав участь у громадянській війні. Лискучий, сірий, прудкий... Потім потрапив до складу Пінської флотилії.

Льонько устиг понюхати пороху у складі дніпровського загону Пінської військової флотилії і навіть підірвати свій бронекатер (між іншим, єдиний з п'ятнадцяти вцілілих після боїв за Київ)²⁹.

Насправді йому пощастило, адже десь сто моряків з Пінської флотилії потрапили до полону, і їх стратили. Виходить, дійсно пощастило, бо йому «лише» відірвало ногу. Чорний гумор, як то кажуть військові. Ось так.

Санітарна машина встигла вивезти Леоніда до Києва. Туди кривавого вересня сорок першого, під час другого штурму Київського укріпрайону, який розпочали війська 29-го армійсь-

---

²⁹ Флотилія сприяла тривалому утриманню переправ через Дніпро і створенню оборони Києва та Черкас. З відходом частин Червоної армії кораблі були підірвані своїми екіпажами.

кого корпусу вермахту, відходили по Дніпру та Десні кораблі флотилії. Всі моряки із затоплених кораблів концентрувалися на Подолі, в будівлі штабу³⁰.

Аж тут раптово починається артилерійський обстріл – важке поранення в плече отримує контр-адмірал Рогачов, командувач Пінською військовою флотилією. Це поранення рятує Рогачову, а відтак і Льоні, життя. Командувача вивезли на літаку з оточення буквально в останній момент, а лейтенанта без ноги він прихопив із собою. Закон моря: своїх не лишають. Контр-адмірал на борту скаже йому таке: «Тримайся, моряче... Ми ще з тобою повоюємо». І цих слів Леонід не забуде ніколи.

«Кому розповіси – не повірять, як мене літаком з командувачем всієї флотилії...» – думав він і навіть Михайлу нічого не сказав. Пощастило... А інші пішли під розстріл. Ті, що не встигли вийти з оточення.

Він пишався тим, як його побратими йшли на смерть – потім у штабі ходили чутки, як це було. На всі гудзики застебнуті, не строєм, ні, бо німці не давали так іти в колоні полоненим, всі як один – із виправкою, що називається: «Я т-те дам». Вони знали, куди їх ведуть – німці називали радянських моряків «чорна смерть», їх і штурмовиків ІЛ-2. І в полон їх вони не брали, так само, як Червона армія розстрілювала есесівців відразу після допиту, пускала «в розход». Поки моряків вели до Бабиного Яру, вони співали:

---

³⁰ Сьогодні це головний корпус Києво-Могилянської академії.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.